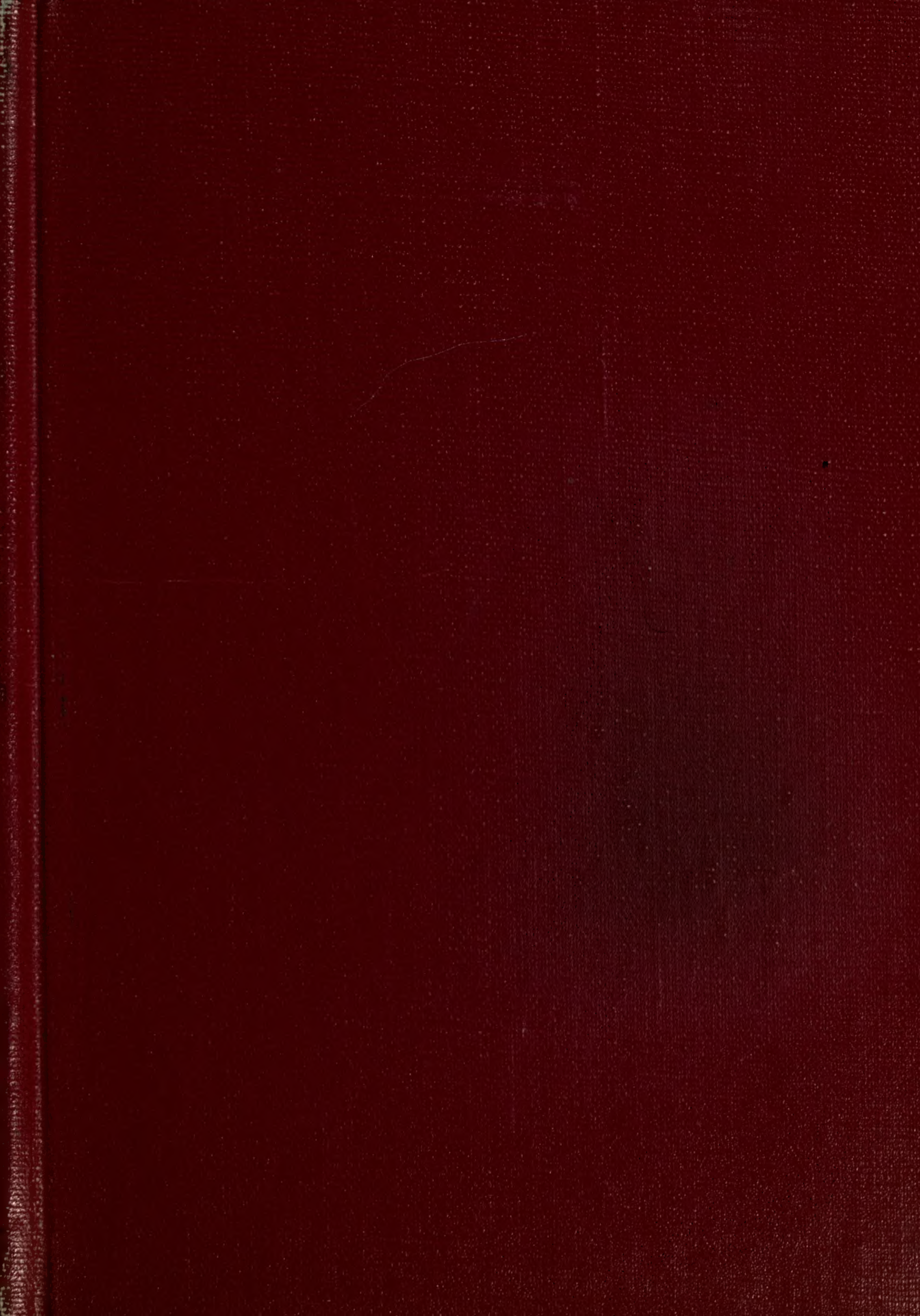

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

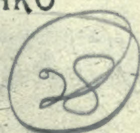

ЖИТТЄ І СЛОВО

СТАТТІ

НА ЛІТЕРАТУРНО-ГРОМАДСЬКІ ТЕМИ.

ЛЬВІВ — КИЇВ 1918.

„Новітня Бібліотека“ ч. 32.

Накладом видавництва „Шляхи“ у Львові.
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Передмова.

Заохочений приятелями видаю сю збірку, хоча й не багато довелося написати такого, що варт передруковувати. Спершу я думав зачекати, аж набереться трохи більше подібних статтей, але нехай буде й так, як є. Для мене ся збірка буде за память мого еміґрантського життя, повного матеріяльних і всякого роду иньших злиднів, які досить причинилися до того, що отся книжка виходить така щупла. Адже писати приходилося по тяжкій праці задля шматка хліба, в ті розмірно короткі часи дозвілля, які у иньших, щасливійших людей ідуть звичайно на відпочинок. Писати прихапцем, поспішаючися, щоб на час дати до журнала. Тому й вийшли сі писання не такими, як би хотілося їх бачити! Нехай отже читачі вибачать за ті хиби, які в них знайдуть. Та все ж таки, гадаю, і в тій формі, в якій вони написані, не будуть вони зайвими серед иньших подібних нарисів і хоч трохи прислужаться нашій читаючій громаді думками своїми й фактами. На се тільки я й писав їх, для сього й передруковую тепер окремою збіркою. А писав я їх зі щирого серця, бажаючи поділитися з громадою своїми поглядами на наше літературне й громадське житте, до якого — здавалося мені — підхожу з иньшою міркою, як робилося се досі в нашій критиці й публіцистиці. Утерті погляди, а особливо всякі сентименти в оцінці літературних і громадських фактів були мені все не до мислі, хотілося тверезійшої, реальнійшої їх оцінки, звідси й той тон

деяких моїх статтей, надто полемічних, котрий декому з наших літературних сальоновців може видатися »занадто грубим і задерикуватим« та некоректним (пор. уваги д. А. Василька в фелетоні »Ради« 1912 р. ч. 30). Але тон сей випливав не з охоти за всяку ціну збити противника, не з особистих якихсь порахунків із ним, а з живого протесту проти його думок, яким протиставляв я свої. Тільки! Скільки не порівнюю своїх полемік з подібними полеміками у иньших літературах, не бачу, щоб я переступив у чім-будь межу принятої в такім випадку літературної чемности.

Візьмім, напр., більше знану нашій громаді російську літературу й пригадаймо хоча б полемічні статті Писарева або полеміку між народниками й марксистами. Порівняннє, гадаю, не вийде на мою некористь. І справді, двічи доводилося мені полемізувати — з д. Євшаном і д. Єфремовим — і обидва рази боровся я тільки з думками противника, з світоглядом його, не зачіпаючи його особи й не насміхаючись над нею. Своє відмінне становище як у сих статтях, так і в иньших старався я завсігди уґрунтувати за поміччу річевих арґументів. Чи то полемізуючи з ким, чи то пишучи про когось, я все шанував даного чоловіка, як робітника літературного або громадського, хоч би й не поділяв його думок або инакше задивлявся на його діяльність, ніж досі було в звичаю. Певна річ, що не міг я писати спокійним тоном літописця, бо я ж не викладав про діла давноминулі, а говорив про сучасне або недавнє, звертався до громади з своїми думками, пропаґував їх і боронив. Мене не цікавила особа противника, не ходило його переконати, йому прищепити свій погляд. Се була б даремна річ — чоловіка не переробиш, свого світогляду йому не накинеш. Перед своїми очима мав я все читаючу громаду і до неї властиво звертався з своїм словом, перед нею обстоюючи свою думку, своє розуміннє річи.

Тому не мало був я здивований відповідю д. Єфремова на мою критику, яка появилася спочатку в фе-

летонах »Ради«, а потім у окремій збірці.[1]) Нетерпимий тон сеї відповіди, особисті наскоки, смішні причіпки, включно до ляментацій з приводу очевидної друкарської помилки, взагалі тон ображеної амбіції, яка за всяку ціну хоче висміяти, викпити противника, відсудити його від чести, рації й всякого значіння, не дала мені змоги тоді реаґувати на неї. Ніяково було відповідати людині очевидячки непритомній від лютости, смішно було збивати ту манію великости, якою перейнята була антикритика д. Єфремова. Аджеж суть її була тільки в тім, як смів я, мізерна комаха, »до сього часу автор кількох бібліоґрафічних оглядів та рецензій« критикувати його — славнозвісного на всю соборну Україну критика і публіциста! Розсердившися до nec plus ultra, д. Єфремов завізвав навіть редакції, щоб були обережнійшими з друком моїх праць, повних, мовляв, скандальних помилок, а мені звелів просто мовчати: швець, знай, мовляв, своє шевство, а критикувати знаменитого автора »Історії укр. письменства« не потикайся!

На таке dictum не лицювало реаґувати, тим більше, що за мене і без того промовляли — як се не дивно — сам д. Єфремов і його адвокат д. Василько. В згаданім вище своїм фелєтоні д. Василько, хоч і як неприхильно віднісся до моеї статті про »Історію« д. Єфремова, мусів одначе признати, що виступив я »з досить солідним науковим апаратом, а власне з запасом фактичного знання«, підійшов »з підготовкою і умінням до історично-літературної праці«, а моя рецензія, хоч і не скрізь, а таки »влучає в дійсно слабі місця« »Історії українського письменства« д. Єфремова. А знову д. Єфремов у своїй »Історії«, яку я критикував, зволив вичислити й моє скромне імя серед тих »молодих працьовників на полі публіцистики та літературної критики, що друкують свої твори в періодичних виданнях« (див. ст. 457 першого її видання). Отже перед своєю

---

[1]) Див. С. Єфремов. З нашого життя. „Рада“ 1912, чч. 80 і 85 або розд. VII та VIII-ий його збірки „За рік 1912-й“, Київ, 1913.

критикою міг я фіґурувати поруч О. Грушевського, В. Доманицького, Д. Дорошенка, М. Євшана, М. Порша etc., які чейже не належать до літературних шевців, а по ній відразу став саме шевцем над шевцями.

Як помирити одно з другим, не вгадаю. Є се мабудь одна з таємниць того »субєктивного методу«, яким послугується в своїх писаннях д. Єфремов.

Свого часу, повторяю, особистий тон полєміки д. Єфремова не дозволив мені відповісти йому, але тепер, передруковуючи свою критику, мушу спинитися sine ira et studio й на тих закидах, які він їй робить, не зважаючи на лайки ображеного в своїм самолюбстві письменника.

Як відомо, я протестував головно проти того, щоби розглядати історію літератури з погляду визвольної ідеї, як се робить д. Єфремов. Певна річ, що можна поглянути на дії письменства і з такого погляду, — сього ніхто не перечить, та се вже не буде історія, а своєрідна філософия літератури. Се вже швидче вивід з цілого ланцюга розвитку, а не картина його. В історії літератури ходить передовсім про аналіз, про розбір творів, зрозуміннє причини їх повстання, звязок їх між собою й з тими умовами часу й осередку, в яких вони повстали.

Тільки такий розгляд і дасть нам історичний образ даного письменства, а не що иньше. Инакше все зіллється в одну якусь повиту імлою (в данім разі »визвольною«) сіру масу, за якою не побачиш тріпотіння живого життя, котре роздирається ріжнородними, противлежними змаганнями й інтересами. Так, зійшовши на найвищий шпиль гірського кряжа, зобачиш довкола купу шпилів, що тягнуться хмарою навкруги тебе, а гори як такої, індивідуальної не вздриш! Побачиш сині смуги лісів, долин і ланів, а щоб доглядіти їх прикмети, мусиш братися до далековиду. Так і в історії літератури, треба оглядати її явища не з високости якогось абстрактного погляду, а взятися за прозірну трубу аналізу: тоді тільки доглянемо биттє їх живчика. Инакше буде се все, що хочете, тільки не історія письменства. От про се я й розводився в своїй критиці субєктивного методу д. Єфремова.

І даремне д. Василько закидає мені, що я помішав методи досліду з методами викладу. Як що можна говорити взагалі про дослід в »Історії« д. Єфремова й про методи сього досліду, то кожний безсторонній чоловік мусить признати рацію саме мені, а не д. Василькові. Не можна говорити про таку мою вину навіть тоді, як станемо на тім становищі, що в сій »Історії« жадного досліду нема, а є просто виклад з визвольного погляду — й тільки.

Скорійше на адресу д. Єфремова повинен був д. Василько звернути свої докори і від нього домагатися такого розмежування. Нехай би був д. Єфремов ясно й виразно перевів се в своїй передмові, коли обмірковував »загальні - методолоґічні підстави« своєї книжки. Поки сього він не зробив, доти закиди д. Василька висять у повітрі, бо мусимо ж ми брати методолоґічні міркування д. Єфремова так, як **він** їх розуміє, себ то саме за метод досліду — за »субективний« очевидно метод, не чекаючи на нове видання »Історії«, де д. Єфремов має »розгорнути й уґрунтувати методолоґічну сторону, **яка, звістно, була найбільш дошкульним місцем у цілій книзі**«[1]) — цінне признання, що вимовно говорить про слушність моїх »шевських« закидів.

Треба сподіватися, що він уґрунтує саме свій субективний метод і запротестує вкупі з »справжніми ученими проти того, щоб історію письменства прилучати до наук«, доведе, що »не може бути **обективного** історично - літературного досліду, як нема й цілком певних, обективних методів для його«. Таке бодай говорить він у своїй відповіди на мою критику (пор. »За рік 1912-й«, ст. 87). А що не всі справжні учені сеї думки, то вільно й такому профанові, як я, бути теж в гурті »справжніх« учених, що повстають проти субективізму в історично - літературнім досліді, й разом з ними уважати працю, перейняту субективізмом, за звичайну субективну маніпуляцію, за довільне натягання фактів до вподоби якомусь наперед узятому, тенденційному погля-

[1]) Пор. ст. I - у вступу „Од автора“ до найновійшого видання „Історії укр. письменства“ (Київ 1917).

дові, або в найкращім разі за свого роду історичний дальтонизм — однаково, свідомий чи несвідомий.

Поки ж що д. Єфремов у своє оправдание покликується на академіка Веселовського. Ось що читаємо в його »Історії«:

»Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському виявити себе, новим змістом — отим елементом свободи, як каже академік Веселовський, цаповаючи старі образи, проказуючи людям нові стежки до кращого і повнійшого життя — письменство справляє незмірної ваги визвольну функцію«.[1]) І от з сього погляду — навчає мене д. Єфремов — і Шекспір і Достоєвський служили визволенню людини. Образи Шекспіра »поширили сферу людського життя, пояснили багато дечого з того темного, що живе в души людській, і збагативши круг переживань людини, зробили й досі роблять життє її чистійшим, кращим, вільнійшим«, а Достоєвський »поза всякими соціяльними й політичними формулами поставив гасло просто людини, оправдання людської гідности« (див. »За рік 1912-й«, 78—79; розбивка скрізь д. Єфремова).

Не спорю, великі твори, не зважаючи на тенденції їх авторів, служать поступові, йдуть на користь і тих людей, для яких навіть не призначалися. Я й сам, між иньшим, підніс се до певної міри в своїй критиці, коли говорив про те, що писання старих наших письменників пізнійше пішли, незалежно від їх волі, на користь мужицькій справі. Д-ій Єфремов учепився з тріумфом за сю фразу, думаючи, що сим уже мене спіймав. Але се тріумф передчасний! Годючися бо до певної міри на такий погляд, я все ж таки й досі не можу пристати на те, щоб історію письменства розглядати під кутом сього погляду, бо, повторяю, не буде се історія письменства. В історії письменства треба бачити цілого автора,

[1]) Пор. ст. 9 нов. вид.: сей уступ наводить д. Єфремов також і в своїй антикритиці на тим більше моє „посрамленіє“ (див. ст. 78).

яким він був для свого часу, не забувати за дійсні тенденції й наміри його творів.

Не можемо ж ми, напр., говорючи про Л. Толстого, дивитися на нього тільки крізь призму д. Єфремова, забуваючи за ту його громадську тенденцію, яку виявляв він у своїх писаннях, не лише публіцистичних, а й белетристичних. Ми й без того знаємо, що сі писання посунули наперед і громадянство в Росії й цілу людськість, причинилися до вселюдської культури і т. д., але хочемо від історика довідатися, яке їх місце в літературі, за що ними і в них боровся великий письменник. І приглянувшися до них, побачимо й таке, що й задержувало поступ, спиняло його, побачимо з одного боку певну реакційність їх для свого часу (»непротивленіе злу« то що) й з другого — залежність їх від тодішніх обставин, звязок їх з реакцією 80-х років.

Тільки очевидно не треба розуміти сього звязку по філістерськи!

Але вернімо до »найширшого розуміння« д. Єфремова. В своїй відповіди він закидає мені, що я не дочитав до кінця згадану вище цитату і, вхопившися за слово »визвольний«, звузив се розуміннє додатком »соціяльний«. Але я й не думав звужувати, тільки спробував розшифрувати те »найширше розуміннє«, виказати його складники. »Національно-визвольний« складник вичисляє сам д. Єфремов, а соціяльний випливає природно сам собою і я зовсім не потрібував його вигадувати, а лише назвав його по імени.

Д-ій Єфремов сердиться за се на мене і в своїй відповіди присягається, що сього складника (соціяльне-визвольну ідею) він »не тільки не висуває, а навпаки — всуває« її в своє »ширше визволеннє людини, як людини«. »Од щирого серця протестую проти такої дурниці«, каже він (»За рік 1912-й«, ст. 77—78). Не вмер Данило — болячка задавила! Дурниця ся чейже не моя. По дурному тільки змагається д. Єфремов із-за слів — »всуваю, не всуваю«, бо всує се змаганнє, раз фактом зостається, що згадана ідея є і мусить бути в тім найширшім розумінню. Не моя вина, що

д. Єфремов, ухопившися за вислів академіка Веселовського, страшенно згіперболізував його думку й зробив сю гіперболізацію міркою »фактів і подій українського письменства на протязі його довгої історії«. Справедлива сама по собі, в своїм натуральнім розумінню, думка Веселовського не може мати і не має абсолютного значіння. Крім того відноситься вона не лише до змісту, а й до форми творів, удосконаленнє котрої також збагачує наше духове життє, що раз збільшуючи ґамму естетичного, розширяючи наше розумінне й відчуванне прекрасного й тим також підносячи нашого духа, роблючи його вільнійшим. Та на жаль література складається не з самих великих творів, які дійсно ведуть людськість наперед і формою своєю і змістом, і не все ці твори в своїм часі мали таке величезне значінне, яке осягали пізнійше в міру поступу громадянства. Є й було натомість багато таких, що з тої чи иньшої причини користувалися успіхом, не вважаючи на неособливий часом зміст або форму. І нехай сі твори й як нуждені на теперішню нашу мірку, але коли вони відповідали настроєві і уподобанню сучасників, ми мусимо їх згадати, не боячися, що хтось вибиватиме тобі очі »бібліоґрафічною сверблячкою«.

Початки галицько-українського письменства були також нуждені, але д. Єфремов чейже не буде лаяти Драгоманова, що він сю нужденність виказував. Нужденний і Кл. Зиновіїв, але не може ж і д. Єфремов позбутися його з своєї »Історії«, як і взагалі віршописання XVII—XVIII в., хоч тепер у нас є багато віршописців, які далеко краще віршують, ніж сі їх пращури, а яких одначе ми вже не беремо до історії літератури.

На те і є історія літератури, щоб уважала на час і обставини. Через ненормальне становище нашого слова у нас не гурт великих талантів і доводиться нераз на першім місці ставляти таких письменників, що в сусідів може б і зовсім не згадали про них у своїх літературах. Оцінка творів письменства в його історії все мусить бути відносною, а не універсальною. Не дурно ж і починається ся історія у всіх народів властиво не з творів літературних, а просто таки з книж-

ности. І для історика нашої літератури відкриття якогось нового віршомаза XVIII в. має не аби яке значінне, бо збагачує наші відомости про сей глухий період, дає зайве зерно для зрозуміння пізнійшого розквіту нашої літератури.

Ще один приклад. Недавно відкрито забутого поета початку XIX в., В. Масловича, що писав між Котляревським і Гулаком-Артемовським. Для д. Єфремова може бути він мало-приємний, але для історика літератури має свою вагу саме тим, що був другим в ряді наших людей, що почали друкувати свої твори по українськи. Все це добре розуміє й д. Єфремов, одначе важиться насміхатися з мене, що я »нашпилюю в своїй шухлядці« »письменства рідного невдатних раків« — ріжних »писарчуків поганих вірш«, бо се, мовляв, »не література, а макулатура« (»За рік 1912-й«, ст. 80).

Я й не кажу, що се література, і не кажу, що ними треба спеціяльно займатися. Але згадка про них має своє значінне (хоч би парою — двома слів) для зрозуміння обставин, в яких жили й писали більші письменники, особливо коли сі писарчуки підтягують, нехай і фальшивими голосами, в унісон своїм значнійшим сучасникам. Адже сим творять вони компанію для талановитійших співців, виразнійше підчеркують позицію останніх, свідчучи про певний загальний настрій серед громади, настрій, який відбивався в письменстві. Не слід маловажити і дрібниць, як що вони можуть докинути якусь цеглинку до зрозуміння певної сторони літературного явища, до вияснення того громадського осередку, в якім повстало се явище. І особливо історик укр. літератури не може нехтувати сим з огляду саме на історичні обставини нашої літератури, які викривили її розвій, відбилися на силі й чисельности її представників. Будь вона в щасливійших умовах, могли б ми перебирати, бо мали б до вибору кращі й сильнійші таланти. Тим більше, кажу, що ходить про початкові стадії нашого письменства XIX в., коли й пігмей, що писав по українськи, міг щось важити, бо писало взагалі небагато, а тим більше, коли твори

сього пітмен знаходили відгук у громадянстві, відповідаючи його настрою.

Тому то й не минали таких голосів усі наші історики, так що, коли д. Єфремов хоче глумитися з моїх уваг, то нехай поглузує за компанію і з них, от хоч би з Дашкевича, який також не минув нелюбих д. Єфремову писарчуків.

І ще одно: серед таких писарчуків було чимало людей з іменем, людей заслужених в історії нашого відродження. Се ще одна причина, щоб не гербувати їхніми голосами. Не про самих же Сомових та Яцимирських згадую я, а й про Бодянського, Максимовича, Глібова, то що, не кажучи вже про созвучні голоси признаних поетів, як от Гулак-Артемовський або Метлинський. Д. Єфремов сором'язливо мовчить про се в своїй відповіди, як і взагалі замовчує все те, де слушність моїх уваг очевидна й для його однодумця д. Василька. Зате дає волю своїй правдиво-шевській пасії в лайках на мою адресу. Слушність сих лайок нехай оцінить безсторонній читач, порівнюючи мою критику з його писаннями.

Очевидно не міг я в журнальній статті перейти докладно всю методологію »Історії« д. Єфремова, переглянути всі хиби, які в цій знаходяться. Се зрештою й не було моїм завданнєм, як не було і не могло бути моєю цілю писати нову історію літератури з свого погляду, як того хоче від мене розгніваний д. Єфремов. »Я розумію, каже він, що можна збудувати історію письменства й на такій базі, про яку говорить д. Дорошенко, і вона, як методологічний спосіб, цілком натуральна і законна, аби автор умів свій метод прикладати до діла — до студіювання подій з історії письменства. Та от лихо: останнього якраз і не вміє робити д. Дорошенко« і т. д. (»За рік 1912-й«, ст. 86).

Але ж мені й дійсно не треба було свій метод »прикладати до діла« самому, бо не я, а д. Єфремов писав історію письменства, а я лише вказував на його промахи.

Я може й цілком не потраплю написати історії письменства, та се ще не значить, щоб мої уваги над

історією д. Єфремова не мали рації. Моїм завданнєм було стежити за тим, що я вважав хибним в його історії, — тільки, а не писати свою. А стежучи за сими хибами й збиваючи їх по дорозі, я volens-nolens мусів з своїми увагами »розбігатися по всіх усюдах«, як каже д. Єфремов, мусів їх класти там, де ті хиби помітив. Зібрати всі ці хиби до купи, вичерпати їх усі до решти й протиставити їм своє розуміннє, не було ані моїм завданнєм, ані в моїй змозі, хоч би вже з недостачі часу. Каюся, що не всі квітки красномовства »Історії укр. письменства« визбирав, але думаю, не досить і того, що виказав. Тут одначе мушу бодай навести ще одну її перлину на втіху шановної громади та на зайвий доказ, як дивиться д. Єфремов на письменство. »Письменство — каже він — повинно (sic!) розкривати творчі основи духа народнього на цілу його (чию?) широчінь і глибочінь, служити показчиком, куди й до чого простує дана порода людська, як вона на завдання людини дивиться і як визначає свої стосунки до життя у всіх його сферах«, воно »повинно бути національним, тоб то духову істоту сього народу виявляти« і т. д. (»Історія укр. п.«, ст. 5) — знову як бачимо, патетична фраза, дуже приваблива, але занадто універсальна й субєктивна. Та річ не в тім, а в тім, що свідчить вона не мало й про розтіч методологічних основ д. Єфремова. А що сі основи не дуже трівкі, признався, як уже згадував я вище, сам д. Єфремов.

Се признання свідчить як найкраще про слушність моїх виводів і повертає в нівець усе обурення нашого амбітного історика. Але є й другий слід моєї критики. В перших виданнях запевняв д. Єфремов безапеляційно: »Українське письменство ніколи не вихваляло кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення«, тепер же пристібнув бодай невеличке обмеженнє: »Хоч би що робилося з поодинокими письменниками, українське письменство, як таке, в цілому« і т. д. (див. ст. 456 третього вид.). Добре й се! Але кінчить все ж таки тим самим пеаном: »І надій цих (на людськість) ніколи не зраджувало оце

мужицьке, нове подвижницьке й мученицьке, глибоко і непохитно в самих основах своїх демократичне письменство« (ibid. ст. 458). А знову в розділі XIII-м »Письменство за часів лихоліття« ось що каже наш непоправний ідеаліст: »Не вважаючи на всі страхи, що доводилося пережити Українцям, окрушини українського письменства під військовий час не одбили в собі жахливих мотивів завойовницького патріотизму, не виявляють аґресивних тенденцій і навіть почуття нерозважної, такої зрозумілої за даних обставин, помсти за подіяну кривду. Навпаки — вищою людяністю обвіяно багато з тих новітніх творів українського письменства, що появилися під ці часи загального здичавіння і потоптання всього людського на землі« (ст. 448).

Дуже благородно сказано, але на жаль деякі твори авторові мабуть не були доступні, бо тоді сю фразу довелося б стилізувати трохи инакше, додавши щось і з помсти, і з чорно-жовтого патріотизму і синьо-жовтого шовінізму, то-що. Раджу д. Єфремову до 4-го видання перечитати напр. отсі оповідання: О. Кобилянської, Щира любов (»Військовий листок Штрифлера. Пільна часопись«, Віденъ, 1916, ч. 17), Т. Лежогубського, З під низької стріхи (Календар львівської »Просвіти« на р. 1918 і окремо). Б. Ленкого, Зрадив (»Вістник Союза визволення України« 1915, ч. 9—10), Д. Лукіяновича, Під свій прапор (Львів, 1917) і А. Чайковського, Воєнні оповідання (Львів, 1917).

На сім кінчу свою відповідь на відповідь д. Єфремова й кінчу тими самими словами, що й першу свою статтю: історія його, хоч як не годжуся з її основним тоном, своє діло зробить — причиниться до пізнання рідної літератури й збудження національної свідомости в широких масах. І нехай д. Єфремов не дивується сьому, як якійсь моїй непослідовности (пор. »За рік 1912-й«, ст. 84). Певна річ, його книжка далека від тої наукової правди, як я її розумію, повна того патосу, який мені патоку нагадує; але на підручник до будження національної свідомости серед ширшої громади вона цілком надасться.

Хоч і є в ній трохи з Пушкінового „тьмы низкихъ истинъ намъ дороже нась возвышающій обманъ“, але як відомо з Святого Письма: не всяка убо ложь в ложь поставиться, тим більше, що людськости прикрашена правда д. Єфремова не пошкодить, а нашому народові все ж вийде на користь і така історія, як його. Тож, як би від мене залежало, я б навіть наказав читати її по церквах замість апостола. Було б се дуже душеполезне діло, тим більше, що топом своїм і високим штилем вона до такого читання вельми і вельми надається.

Не гнівайтеся, одначе, добродію, за сей жарт. Шевці, як знаєте, народ необразований і грубий, то й жартувати по благородному не вміють.

У Львові 22. X. 1918.

Вол. Дорошенко.

До питання про характер і зміст української літератури й методи її історичного дослідження. [1]

(З приводу праці д. С. Єфремова „Історія українського письменства").

Недостача суцільного курсу історії української літератури відчувалася вже давно, бо крім галицько-українських шкільних підручників наше громадянство не мало жадної книжки, де був би представлений повний образ розвитку рідної літератури. Я не забуваю, розуміється, за працю Огоновського, але цінна нагромадженим у ній матеріялом, вона все ж таки не може задовольнити всіх тих вимог, які до історії літератури ставляться, та й, правду сказавши, тих вимог не задовольняла вона навіть в момент виходу з друку. Крім того вона вже давно вичерпана. Правда, останніми часами зроблені були деякі проби заспокоїти пекучу потребу громадянства, але з випущених досі у світ книжок лише „На-

---

[1]) Первісно друковано в „Літ. Наук. Вістнику", т. LVI (1911, кн. 11, ст. 473—509) під заг. „Нова історія української літератури". Стаття писана з приводу 1-го вид. книжки д. Єфремова і передруковується тут сливе без змін, як без змін вийшло й нове видання самої історії д. Єфремова. Очевидно відсилачі скрізь подано до сього останнього видання.

рис" покійного Ів. Франка становить певну цілість, хоч і уривається на 1890 році, даті очевидно зовсім припадковій, — иньші дві: Б. Лепкого і Ол. Грушевського, які обіймають якраз протилежні стадії розвитку — початкову і сучасну, тільки про частину нашого письменства говорять.[1]) Тепер маємо нову пробу, „Історію українського письменства" д. Єфремова, що вийшла отсе вже в третім незміненім виданню (перше появилося в 1911 р.). Очевидно книжка відповіла потребі. В праці д. Єфремова наша публика дістала досить повний і ясний образ цілого нашого руху на полі літературнім, — образ написаний живо і займаючо, з звичайною у автора легкістю пера і популярністю викладу. Признаємо се тим охочійше, що нескрізь годимося з освітленнєм, яке дає автор, та не поділяємо основних його думок.

Як і слід було сподіватися, новійшому письменству присвятив д. Єфремов найбільше місця: з 13 спеціяльно історії літератури присвячених розділів — 6 трактують про часи нові й новійші. Два розділи (передмова і розд. XIV — закінченнє) присвячені загальним увагам, становлючи теоретичну частину праці. В передмові автор виясняє свій погляд на історію літератури взагалі, й історію української і поділ її на періоди зокрема, спиняючи ся коротко на дотеперішніх наукових дослідах над нею і пробах критики, а в післяслові ще раз підчеркує основні риси нашого письменства та вказує на його вагу і вартість. Ось зміст основних розділів книжки: I. Письменство княжих часів, II. Письменство литовсько-польських часів, III. Письменство драматичне, віршове й історичне, IV. Народня поезія,

---

[1]) Про всі ці три книжки див. низшу замітку „Нові книжки по історії укр. літератури."

V. Котляревський та його школа, VI. Письменство 20—30 років, VII. Шевченко, VIII. 60-ті роки, IX. Національне відродженнє й рух у Галичині, X. 70-ті роки, XI. 80-ті роки, XII. 90-ті роки і XIII. На початку нового віку.

Трудно, розуміється, винуватити автора за короткість того чи иньшого розділу, за малу увагу до того чи иньшого літературного факту чи письменника. Очевидно хотілося б, щоб усе було як найповнійше, але в теперішніх рамках книги сього не можна було зробити, тому всякі такі закиди треба полишити. Можна висловити лише побожне бажаннє на будучність, щоб у дальших виданнях розділи присвячені старому письменству не були такі конспективні, а новійші часи знайшли ще більше уваги, особливо Винниченко, котрого гріх трактувати так коротко і так однобічно, як се робить автор. За мало уваги присвятив д. Єфремов і Галичині, особливо новійшим часам, про що не можна не пожаліти, і т. и.

Здається д. Єфремову хотілося не стільки докладно представити старі часи, скільки взагалі їх притягнути для виказання давности й непереваности розвитку нашого письменства. Цікавило його видко найбільше нове письменство часів т. зв. відродження, більш відоме йому і любійше, як старе, котрим перед тим він спеціяльно не займався, а котре мусів завести до своєї історії хоча б уже з самих педагогічних так мовити мотивів.

Тому не дивно, коли в перших розділах своєї праці автор мало оригінальний, хоч і вміло ховає їх компілятивність поза гладкою, одноманітною, невпинно біжучою мовою, чого так бракує, напр., кострубатому начеркові д. Лепкого, але чим далі, тим більше помітні оригінальність викладу і певність вислову: автор тут, як то кажуть, у себе вдома. Але й розуміючи всю незмогу ширшого трактування річи, мушу таки закинути

певну побіжність в огляді XVIII в., де ряд фактів проминув д. Єфремов. Укажемо хоча б на пропуск „Басни о стрекозѣ и муравьѣ въ южнорусской редакціи 1743 г.“, поданій О. Левицьким в „Кіевск. Ст.“ 1902 р. кн. 10, або дуже інтересного „Отвѣта малор. козаковъ украинскимъ слобожанамъ“, ibid. 1884, кн. 11, і т. д.

Таких пропусків з самої лише „К. Стар.“ можнаназбирати доволі.[1]) Ходить тут розуміється не про те, чи показана дана річ у списі літератури, з якої ніби-то користав автор, а про промовчаннє її в самім викладі, що вже значнійший огріх, бо тут і найменьший факт літературного значіння має велику вагу для пізнання сього ще так недавно темного періода нашого письменства, а тим більше факт, що — як побачимо далі — противиться основному поглядові автора на наше письменство.

Цілу історію нашого письменства ділить д. Єфремов на три періоди: І. Доба національно-державної самостійности (до зєднання з Литвою й Польщею), II. Доба національно - державної залежности і III. Доба національного відродження. Дві перші добі діляться ще на дві частині — розвитку й занепаду.

Поділ сей, як кожний поділ, очевидно річ відносна: живе життє трудно загнати в рамці. Бо коли з одного боку граничні рамці стираються, то з другого нескрізь вони і сходяться (Україна державна, Галичина й Буковина, Угорська Україна). Та хоч нескрізь рамці сі визначені органічним розвитком самого письменства і неоднакові прінціпи покладені в основу поділу, проте на нього можна пристати.

Як укладає автор цілий матеріял в осібні поодинокі розділи, ми вже бачили і деякі свої

---

[1]) Порівняй напр. ст. 63—68 „Ситематич. указателя „Кіевск. Ст.“ (Полтава, 1911 р.).

уваги що до сього подамо низше, а тепер спинимося взагалі на способі трактування предмету д. Єфремовим.

Три чинники зложилися на се, а не иньше трактуваннє: найсамперед очевидно загальний світогляд автора, далі погляди його на історію літератури та її завдання і нарешті ті звички, які виробилися у нього як у літературного критика і які вніс він і до своєї „Історії“.

Загальним світоглядом своїм д. Єфремов наближається до так званої „субєктивістичної школи“ російської поступової течії, найвидатнійшим представником котрої був покійний Михайловський.

„Субєктивісти“, як відомо, не доцінюють значіння матеріяльного, спеціяльно соціяльно-економічного чинника в життю людськости, висміюючи погляд своїх противників—„обєктивістів“ на залежність культурних відносин, духового життя від тих продукційних, господарських відносин, які панують серед громадянства. Тому, розуміється, даремне було б чекати від д. Єфремова, щоби він змалював нам факти духового життя нашого народу на тлі тої суспільно-економічної еволюції, яку він переходив.

Про „надбудову“, очевидно, й мови не може бути. Але з огляду на те, що навіть і не „ученикам Маркса“ впадає в очі залежність від себе ріжних сторін життя людського, можна було б чекати, що для освітлення певних літературних фактів автор не цуратиметься й фактів соціяльно-економічних та політичних. Та основний „ідеалістичний“ тон світогляду мимоволі відбився на методології твору — в більшости випадків літературні явища трактуються самі по собі, незалежно від тих життєвих обставин, що їх викликали. Навіть спасенна теорія „взаімозалежности“ всіх сторін „живого життя“, в яку вдаються деякі

„дослідники“, цураючись економічного матеріялізму, але чуючи, що ідеї не з повітря беруться, не знайшла тут свого приложення і автор, заявивши в своїй передмові кілька разів, що мовляв „письменство відгук життя людського, кость від кости і плоть від плоти його, що творці слова — діти життя і в своїх творах усіма сторонами одбивають його впливи“ (ст. 8), в дальшім викладі не старається послідовно перевести сю тезу і виказати на конкретних явищах літературних ідей вплив „життя“, так що нераз ідеї, які винаходить д. Єфремов в нашім письменстві, в його „Історії“ висять ніби в повітрі, а творчість письменника стає незрозуміла, не кажучи вже про те, що в багатьох випадках те зрозуміннє або поясненнє літературних фактів і причин їх повстання, яке дає автор, є або невірним, або невистарчаючим.

Замість давати історію літературного розвитку, замість наукового досліду причин і обставин його, д. Єфремов дає просто характеристику літературних творів, перейняту властивим усім його літературним розправам публіцистичним духом. Свого часу я мав нагоду коротенько схарактеризувати загальний характер д. Єфремова — критика,[1] а тепер мушу сказати, що від критика недалеко відійшов і історик літератури. Се та сама „критично-мисляча індивідуальність“, що старається за помічу своїх писань ширити „одвічні“ ідеали „справедливости, істини й добра“, та доводить „демократичність“ нашої „мужицької“ (слова д. Єфремова) літератури й „право“ її на істнуваннє. Від сих „жалісних“ слів про „правду“ і „голос совісти“, про „служеннє народові“ і таке иньше в „Історії“ д. Єфремова аж кишить!

Ся сентиментальна публіцистичність трохи дражнить читача, що волів би обєктивне представленнє літературної еволюції, з якого б уже

---

[1] Див. низше „З нашої літературної критики“.

само собою виходило те, що повинно бути цілю праці, — виказаннє необхідности повстання нашої літератури, органічности її розвитку. Тимчасом у автора бачимо нераз саму лише голу „словесність“.

Замість виказання реальних причин, що викликали певні літературні явища, що змушували письменників так, а не инакше писати, — автор розводиться про „потяг до правди, неустаннє шуканнє“ її у письменника, „про віру його, що „правда переможе“ (211), про те, що „совість заговорила“ і люде раптом перемінилися (170) і взагалі про „голос совісти“, який чується в нашім письменстві (11), — словом продукує безліч загальників, які не тільки не виясняють річи, а самі ще потрібують вияснення: чому-ж заговорила та „совість“, якої саме „правди“ шукає письменник?! Тимчасом ті поняття, якими оперує автор, маючи зміст дуже змінний і відносний, нічого не виясняють, а прикривають лише недостачу всякого вияснення.

Кінець кінцем замість історичного трактування предмету бачимо у д. Єфремова самі - но чисто літературні нариси перейняті властивим йому публіцистичним духом, — нариси, з прикметами яких наші читачі давно вже знайомі. Не дивно, очевидно, що сила призвичаєння змусила д. Єфремова внести й до історії літератури манєру літературно - критичних його етюдів, а дивнійше, що він сю манєру пробує навіть увести у вищий закон історично-літературного трактування річи, положити в основу методології. Що при тім почуємо у нього иньші слова, які ніби натякають на більш наукову методу, то се не повинно замилювати нам очей.

Викладаючи в передмові свої погляди на історію літератури і її завдання, автор дуже широко спиняється на потребі „громадської“ оцінки літературних фактів, надаючи сій саме, а не иньшій оцінці істотного значіння. І з автором можна

би погодитися, колиб він дав обєктивне мірило для сеї оцінки. На жаль замість неї д. Єфремов висуває перед нами таку-ж саму субєктивну мірку, якою страждають і естетичні оцінки, бо з розгону плигає на свого улюбленого коника — „боротьбу за індивідуальність“ і скаче на нім аж до кінця своїх методологічних заміток.

Виступаючи оборонцем гнетених і покривджених, він і в історії письменства хоче бачити тільки свої ідеали, ідеали визвольні, очевидно. Ціла історія письменства (і то не тільки нашого) представляється йому лише крізь призму сих ідеалів. Власне через те так він і противиться естетичній оцінці, що не вірить в народолюбність голубокровних оцінників, через те й доводить він потребу розгляду творів при світлі історичних обставин, в тіснім звязку з життєм (див. ст. 6—9). Але справедливо відкидаючи провідну нитку виключно естетичних, по необхідности субєктивних і мінливих поглядів („вирвані з свого грунту, отих історичних обставин, твори при світлі мінливих естетичних теорій сучасности стали б якоюсь недовідомою загадкою без жадної надії коли небудь її зрозуміти“, ст. 6) — автор не вміє знайти иньшого, більш надійного шляху, бо вся його історичність, всі слова про звязки письменства з життєм при докладнійшім розгляді показуються несправдженою обіцянкою і провідна нитка, яку врешті він подає, не меньше довільною і мінливою. А саме д. Єфремов пропонує взяти за таку провідну нитку ідейне надбаннє письменства і якрав п е в н е надбаннє очевидно, бо як виявляється далі, саме в и з в о л ь н а ідея має бути сею ниткою.

Простежмо аргументацію автора. Письменство — відгук життя, воно має відбивати те життє і чим краще справляє воно сю фукцію „показувати й одбивати живе життє за тих чи иньших історичних обставин“, тим більша життєва сила і вага його. І те тілько письменство варте (sic!)

сього наймення, яке відбиває життє на всю широчінь та глибочінь, яке служить пульсом громадських змагань, а найперше громадське змаганнє — се визволеннє людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування, отже визвольна ідея повинна стати основою всякої літератури (9—10)... Вкінці доходить автор і до другої нитки того самого клубка — визвольно-національної ідеї (10). Розуміється все це в „найширшому розумінні сього слова", як раз-поз-раз застерігається автор. Таке широке (та ще й без означення сеї широкости) розуміннє справи є очевидно догідною лазівкою для автора, в котру він завжде може скочити при кожнім найменьшім закиді — чекайте, добродію, що се ви, — та я ж „в найширшому розумінню" і пішла писать губернія!

Але й найширше розуміннє не врятує нашого історика. Бо передовсім уже саме вишукуваннє визвольної хоч в як широкім розумінню ідеї являється елєментом звужуючим поле розшукування. Се раз. Щоб там ні казав автор, але коли він в своїм творі стежить лише розвій визвольної ідеї чи ідей в письменстві, то ми так і назвемо його книжку: се не історія української літератури, а історія розвитку аболіціоністичної думки в укр. літературі, або розвій національної свідомости, чи визвольно-національної ідеї в укр. письменстві, чи як ще там, а не історією його ідей взагалі (історія письменства, каже д. Єфремов на иньшім місці, єсть історія ідей, а не ідеї, вона „повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи иньший час людськість і виявлялись у письменстві", див ст. 6—7), отже й ідей ріжних, ворожих собі навіть.

Сам же автор каже, що письменство являється найпершим засобом в боротьбі людської особи „за свою індивідуальність" (9), „за визволеннє з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування" (ibid., трохи

вище), або — скажім — просто за істнуваннє, за життє. А що людина, як відомо д. Єфремову, бореться не лише з мертвою природою або звірем, але й з своїм таки братом, чоловіком, то коли один противник береться за духову зброю, то й другий не марнуватиме часу. А що борються люде звичайно не сам на сам, а в громаді, в ґрупі, чи в клясі, то й мусимо, значить, говорити про боротьбу в життю, а тим самим і в письменстві, її напрямів, ідей ґрупових, клясових. Отже модифікуючи відому формулу Тена, можна сказати, що завданнєм історика повинно бути — викрити соціяльні підстави й пружини творчости, виказати, яку печать поклав на творах даної доби чи письменника „час“, себ то загальні соціяльно-економічні, національно-політичні і культурні відносини, і „осередок“, себ то кляса, стан, заняттє. Тільки сей шлях від обєктивних причин до їх результатів спасе нас від обєктивних маніпуляцій над исторично-літературним матеріялом і позволить нам як слід зрозуміти хід літературного розвитку, повстаннє і еволюцію літературних явищ, себ то приведе нас до наукової історії нашої літератури. Шлях же, який пропонує нам д. Єфремов, зовсім непевний, не вияснить він нам одних фактів, закриє перед нашими очима другі, переиначить треті і т. д., ergo він і ненауковий.

Соціяльно-визвольна ідея,[1]) яку висуває д. Єфремов, коли ближче приглянемося до тих творів, з яких він її вивів, потрібуватиме цілого ряду застережень, котрі позбавлять сю ідею її уні-

[1]) Сього терміну, правда, не вживає д. Єфремов, але ми маємо право вжити його для означення тої боротьби за індивідуальність, про яку він розводиться. Адже ся боротьба — се ж нічо иньше, як боротьба соціяльна, бо має на меті кращі умови соціяльного істнування („визволеннє з пут і кайданів“ etc.) і відбувається не в пустелі, а в суспільних рамках, в громаді, в середовищу соціяльнім.

версального значіння. Лишиться тоді сама національно-визвольна ідея, круг котрої ніби обертається все наше нове письменство. З першого погляду воно так ніби і є, але тільки з першого погляду. Яке б величезне значіннє ні мало наше письменство для національного визволення нашого народу, для розвитку і зросту національної свідомости його, проте се значіннє не треба перебільшувати, а особливо не годиться сю національну ідею закрашувати одною якоюсь фарбою. Рідне письменство, очевидно, являється зброєю в боротьбі нації за істнуваннє, але ріжні люде надто ріжно орудували сею зброєю, ріжно розуміли не лише шляхи до національної волі, а й саму сю волю, щоб ми могли обмежитися на загальнім констатуванню самого факту „служення“ письменства інтересам нації. І те ще сказати, що в иньших обставинах і у иньших людей зброя ся дістає иньше призначеннє, ніж те, яке надавали їй її творці в момент її винаходу і її ужиття.

Сього не вільно забувати історикові, тимчасом д. Єфремов про се забув. І вийшло так, ніби автор „Історії Русов“ і його товариші розуміли „національно-визвольну“ ідею так само, як скажім, кирилометодіївці, або як тепер ми, а ми очевидно, як д. Єфремов і його сопартійники!..

Висунувши сю ідею і вишукуючи її скрізь і всюди, д. Єфремов проте не дав нам навіть історії зростання сеї ідеї, тої еволюції, яку вона у нас переходила...

Певна річ, можна зрозуміти той натиск, який кладе автор на національну-визвольну ідею. Адже аж до останнього часу, протягом усієї московської неволі, саме в письменстві й скуплювалося ціле наше національне життє.

Легко було отже прийти до виключних думок про наше письменство та поставити во главу угла якраз національну ідею. Тим легше, що

становище нашого народу довго було дуже виключним не лише в Росії, а й в Австрії. Але виключність сього становища ще не управнює історика до односторонніх міркувань над задачами досліду нашого письменства. Тим більше, що і се становище не все було однаковим і мінялося з часом, так що треба стерегтися бути надто субєктивним в оцінці того становища, а особливо не накидати виводів зроблених зі становища в якимсь періоді иньшим часам.

Очевидно напр., що положеннє нашого письменства в Росії по 1847 р. зовсім инакше, ніж перед тим, так само, як у 80—90 рр. иньше, ніж у рр. 60—70-их, а вже зовсім инакше було в останніх часах. Смішно було б, колиб ми, памятаючи удари закона Юзєфовича, розглядали цілу історію нашого письменства лише під вражіннєм сього закону, і тих наслідків, які він за собою потяг для нас. Тимчасом у д. Єфремова помітно саме такий субєктивізм. І виводи зроблені з неісторичного субєктивного розгляду він узагальнює й кладе в основу дослідів над кожним письменством.

Чи вірно се — сказати не трудно. Візьмім хоч би „сусідню словесність“, як казав Куліш, — російську тоб то. Чи те, що довгий час опозиція урядові могла проявлятися лише в літературі, може дати нам право трактувати сю літературу тільки з сього боку і поза протестом проти абсолютизму не бачити тих суспільних сил, що творили сю літературу? Чи можна забувати ріжниці між сими громадськими течіями, ігнорувати союзників і оборонців уряду і тих груп, на які він спирав ся? Не доглянути поза спільним „загально-національним“ значіннєм літературного протесту спеціяльних мотивів кожної осібної групи?

Трудно звести до одного знаменника пребагатий зміст чи сеї літератури, чи будь котрої иньшої світової, як побачимо далі. Не можна того робити і з нашим, хоч би становище його було

ще гіршим, а зміст значно вузший і біднійший. Хто був діячами його? — пани-поміщики, полупанки, ріжночинці, попи, селяне, багаті і бідні, кріпостники і бувші кріпаки, „кавалєри“ ріжних орденів[1]) і люде, що носили кайдани... Сама ся обставина, помимо всього иньшого, повинна б стримати чоловіка від надто поспішних і рисковитих узагальнень!

Яке ні єсть наше письменство, а все ж не може воно вкластися в ті рамці, що справив для нього д. Єфремов в своїй надто вузькій характеристиці його. Пригляньмося ж ближче до його поглядів.

Найсамперед натикаємося на „домагання“ (sic!) від літератури. „Визвольна ідея, каже д. Єфремов, повинна (façon de parler, розуміється! В. Д.) стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на цьому полі“ (9).

Опускаючи універсальний характер сього твердження, яке очевидно заключає не імператив — се лиш так висловлюється автор, — а вивід, попробуємо приложити його до нашої літератури і зараз же спіткнемося хоча б напр. об Квітку, котрий при всім сентиментальнім народолюбстві своїх творів соціяльного лиха — панщини не чіпав, як се й сам д. Єфремов признає („соціяльні кривди не істнують для нашого письменника“, каже він), а в „Листах до любезних земляків“, як знаємо, проповідував не дуже то визвольні ідеї. А ще ж д. Єфремов оминув російські писання Квітки, котрі теж чимало дають для ха-

[1]) З біографії Котляревського знаємо й факт, що противиться цитаті д. Єфремова з Лесі Українки про наших поетів, нібн „ніхто не спускався з найвищого трону, щоб їм уділити хвали“ (Див. напр. „Украинскій Вѣстникъ“ 1816 р., липень, ст. 93; пор. ще „Отзыв“ Дашкевича, ст. 38). Та й загалом про оди, станси та кайдани говорити так, як говорила се Леся Українка, буде справжньою licentia poetica.

рактеристики письменника. Отже вже у одного тільки письменника з соціяльно-визвольною ідеєю стоїть не так, як би може хотіли ми. А ще ж є й політичні ідеї. І тут не все гаразд. Д. Єфремов не спиняється (все через свою згори взяту тенденцію) доладу на сій справі і не вияснює нам монархизму старих наших письменників та російського їх патріотизму, хоч матеріялу міг би мати до схочу: і для Котляревського, і Квітки, й Артемовського, й Бодянського, і иньших. Цікаве се явище обминув він, лише сконстатувавши його побіжно, а над самими проявами його в літературі перейшов до порядку дневного саме через їх неестетизм. Де й естетичний прінціп вискочив! А все це через те, що всі такі і їм подібні факти не підходять до заготовленої згори формулки, отже й к бісу їх, добре, що оправданнє є: міра краси мала!

„Письменство, бачте, скрізь (розбивка моя. Е. Д.) виступає оборонцем покривджених, утіхою од життєвої буденщини, — тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високого, вічного з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволеннєм із сучасного, що невпинно жене людськість уперед“... (5).

Все це дуже гарно й благородно сказано, але — вибачайте! — зовсім невірно, бо нема тут усієї правди про письменство, а лише частина її. Сей панегірик письменству, як побачимо далі, розминається навіть з тими фактами, які наводить в своїй „Історії“ автор, не кажучи вже про ті, яких він або не знає, або тенденційно замовчує. А таке д. Єфремов говорить і взагалі про всяке письменство!

Так і хочеться спитати д. Єфремова, чи вчився він в російській школі, чи не знає він часом співця богоподобної Фелици, та иньших одописців, віршуваннє котрих так усім нам, бідним

учням російської середньої школи давалося в знаки?

А в нашім письменстві — не здибав він часом похвальних слів, панеґіриків, од та всяких иньших славословій? І не треба залазити за далеко в глиб нашої історії, — ще до недавніх часів, — а в тім, що я кажу! — ще слиђе й досі в Галичині стрінете такі славословні оди. А що їх було давнійше — боже мій, — загляньте лише до бібліоґрафії Ів. Ем. Левицького. Навіть сам покійний Франко согрішив був такою одою, написавши в 1875 р. „Стих в честь Его Високопреосвященства митрополита Іосифа Сембратовича“.[1]) Очевидно нескрізь був тільки сервілізм і підлизництво, але й се не міняє сути справи: не всі письменники говорили таке, що може сказати чоловік того складу ідей, яким є напр. д. Єфремов.

Як обережним треба бути з загальними висновками, покажуть отсі приклади.

Ми святкували нещодавно столітній ювилей народин Маркіяна Шашкевича, шануючи його заслуги перед нашим відродженнєм. Але як би ми помилилися, колиб вложили свій зміст в ідеї Маркіяна, колиб наділили його теперішнім світоглядом!

Певне тепер не кожен зпоміж нас буде надіятися на „добрих владнувателів“ подібно авторові передмови до „Русалки Дністрової“ та не підпишеться під „Голосом Галичан“, який видав „відновитель Галицької України“. Д. Єфремов памятає, мабуть, сей уступ:

„Мудросте вічна, доброто прекрасна,
Що з віку водиш світи воздухами,
Що ублажаєш народи царями,
З котрими весь рід, вся сторона щасна“?

---

[1]) Згадаймо ще його „Цісарську сльозу“ з р. 1895, яка також не зовсім лицює до теорії д. Єфремова.

А тимчасом той самий поет сказав нам присноnамятні слова:

„Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила,
Чому ж мова єй не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?“

— слова, що під ними підпишеться кожний, „хто руське (українське) серце має“, без огляду на його соціяльні та політичні переконання. Кожний, хто не стидається, що він Ру́син-Українець, хто гордий своєю приналежністю до рідного народу, разом з Шашкевичем скаже „Русин я си з роду, тим ся величаю“...

А знов Антон Могильницький хиба не вставляє в „Слово о повинностях к царю і отечеству“ таку сентенцію:

„Кождий нарід, хоть би дикий,
Любить свій родинний край,
Любить отцівські язики,
Свою мову і звичай“ і т. д.

долаючи вкінці:

„Та же руський язик милий
Колись в чести красно цвів,
Колись князі говорили,
Нині власність простаків!

Ним колись великі царі
Становили брань і мир,
Ним колись світлі бояре
Оздобляли князів двір...“

Згадуються при сьому знову вірші Шашкевича, як то вітер на могилі підслухував стару бувальщину:

„Про давні літа,
— Про давні часи,
Як слава гула
Світом в-округи,
Про руських батьків

Бояр, князів,
Про гетьманів, козаків"...

І М. Устиянович не тільки співає (в „Соєдиненими силами") про те, як „на блаженнім єй (Австрії) престолі юность силов потрясає і крваву мятеж побіджає" (себ то угорську революцію), він може „снити о щастю і козацькій славі" („До Зорі Галицької") та питати: „Чия ту землиця? Чия ту мати? Чия ту столиця?" („До Перемишлян").

Як бачимо, оборона рідної мови сполучена була з симпатіями в сучасности і згадками в минулому, далекими від того ладу ідей, який любий д. Єфремову і одномишленникам його.

Тож памятаючи історичні заслуги письменників, мусимо ми проте бути обережними в загальних виводах і всю суму літературного надбання не валити суміш в одну купу, як се робить наш історик.[1])

„Мотив правди, вічне шуканнє справедливости голосно і не змовкаючи бренить у всьому нашому письменстві, од запальних послáній Вишенського до спокійної философії Сковороди..." і т. д. (ст. 456), каже д. Єфремов і додає: „українське письменство ніколи не вихваляло кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення, — сі мотиви органічно огидні і чужі йому, непохитному заступникові за зневолених і окривджених, жалібникові за людину" (ibid.).

Чи ж не варто йому пригадати зацитовані у його ж таки „Історії" (ст. 220) отсі рядки з „Думок" Метлинського, в яких поет, радючи не лізти в панські хороми, бо „там не чувати дідівської мови", вказує дорогу иньшу:

---

[1]) Чималу вязанку чорно-жовтих „Patriotica" галицько-укр. письменників подав Ів. Глібовицький у збірці під заг. „Австрійско-рускії патріотичнии стихи", Чернівці, 1890 (Зміст її див. на ст. 19—20-й ІІ-го т. „Матеріялів до укр. бібліографії", вид. Наук. Т-ва ім Шевченка, Львів, 1910).

„Нам, братця, нам, братця, під конем трощити
Ворогів наших невірних проклятії кости...
Або в морі
На просторі
Цареві служити,
Славоньки собі шукати,
Ворогів губити,
Та щоб наших було знати! („До вас“).

а знов у иньшім місці питається, чого нам ще треба, адже:

„Є в нас віра, царь і мова
І чимало нас Словен,
Все своє в нас...“ („Самотні співці“).

Чи таке „шуканнє правди“ задовольнить д. Єфремова?

А ще ж не треба забувати про „Пожар Москви“, де Метлинський каже, що ся пожежа

„Із рідного краю, мов зірка мітлою,
Всю нечисть — чужину змела, —

нечисть — се Француз, що „із Німцем побратався, край наш псував“. Але „як же царь загомонів“, як кликнув людей боронити „рідний край“, то тоді:

„І козацький гострий спис
В ребра ворогів поліз:
Як од коси покоси, ворог до землі лягав,
Кровю чужую землю поливав і полоскав...“

А скільки „квасних“ патріотичних віршів у Артемовського-Гулака! У віршу „До Терешка“ єднає він певний український патріотизм [Білий царь нас голубить: „звелів не рекрута, а козака з нас брать“] з казенним і з тим більшою охотою лає Ляхів за повстаннє:

„Бач, ярпудова збентежилась Ляхва,
Бач, гирі, бач, чого віскрявій заманулось“

та радіє, що Паскевич (Полтавець родом) з повстанців „видавив весь жир“. Цілий ряд патріотичних віршів написав Артемовський також з приводу кримської війни: „На побіди Росіян над Турками

в 1853 р.“, „На розбиттє Турків в Азії“, „Рада султанові“, нарешті „До химерних Пранців“, що „розсвербілись“ підцьковані „Ягличванцями“, — все вірші в дусі російських лубочних „потреотических“ писань з приводу першої - ліпшої війни Росії з сусідами (згадаймо хоча б російсько-японську або недавні виступи проти Німців і Австрійців).

Та Артемовський був не один. Як відомо, цілий ряд Українців виявляли свій російський патріотизм українським словом.

Орест Сомов видає з приводу повстання 1831 р. „Голосъ Украинца при вѣсти о взятіи Варшавы“ (Спб. 1831), де друкує „Лист од Українця до Ляхів“, в котрім винуватить їх за бунт і бажаннє „у царя шаблями Украйну — Київ одібрать“ та радіє, що Паскевич,

„Любий син козацькой слави,
Як за Хмельницького було“,

здавив повстаннє. [1])

Подібного роду вірші писав також Василь Раставецький в своїй „Критиці польського царства“ 1832 р. (див. замітку „Малорусская политическая сатира XIX в.“ „Кіев. Ст. 1887, кн. 6—7, ст. 510—522).

Струна урядового патріотизму звучить і у О. Бодянського в його „Козацькій пісні“, писаній „по случаю возстановленія Малороссійских Козацкихъ полковъ 6 мая 1831 года“. Поет кличе козаків швидче відгострювати шаблюки та йти скорій на Ляхів, щоб показати, що

„Ще не забули ми Богдана,
Козацького свого Гетьмана,
Як з військом він їх тормошив,
Як їх, де ні піймав, душив...“ [2]).

---

[1]) Див. цілий вірш в „Русск. Филол. Вѣстнику“ 1909, кн. 2, ст. 286—287.

[2]) Друкована в „Молвѣ“ 1833, ч. 99 під псевдонімом

Патріотичні вірші з приводу кримської війни друкує О. Яцимирський (див. „Бенькетъ для непрошеныхъ гостей и до землякивъ“, Спб. 1854), де росказує історію України і щастє її під білим царем: хто хтів — учився, хто орав землю, хто мав волів — чумакував,

„А бідний в наймитах трудився,
Ніхто нікому не мішав,
Бо батько царь за всім дививея“ (14).

Але сю ідилію порушили собачі Французи та Англичани і вірші очевидно кличуть земляків на бій крівавий, святий і правий проти ворогів.

Перекладчик євангелія на українську мову (отже вікопомного в історії українського письменства діла, що має велике демократичне значіннє), Ф. Морачевський також уславивсь московським патріотизмом, видавши книжку віршів з приводу кримської кампанії: „До чумака, або война ягло-французо-турецька у 1853 и 54 роках“ (під псевдонімом Ф. М.), в котрій, обертаючись до Французів і Німців, грозить їм:

„Адзус заморські гольтяпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втремо кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотившися на низ“.

Подібні ж вірші надрукував він у „Кіевскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ 1854 р. І взагалі в тодішніх офіціяльних і близьких до уряду часописях зявлялись патріотичні вірші укр. мовою, напр. Ваненка „Дадимо прочухана“ в „Моск. Вѣдом.“ 1854 рр., якогось Ос. М. в „Київських Губ. Вѣд.“

А. Бода-Варвинець (див. В. Каллаша, Изъ исторіи малорусской литературы 20-хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка. — „Кіевск. Ст.“ 1900, кн. 4, ст. 156).

того ж таки року.[1]) І таких голосів в тих часах було розуміється ще більше.[2]) Навіть наш байкарь Л. Глібів теж віддав дань часу, умістивши в ч. 46 „Чернигівських Губ. Відомостей“ 1855 р. патріотичний вірш „Остапова Правда“ — „по поводу прохода дружинъ Московскаго, Нижегородскаго и Владимирскаго ополченій чрезъ городъ Нѣжинъ“, — на тему „нехай розуміє і труситься ворог“. „Безконечную и подлую лесть русскому оружію“, як називав се Шевченко, виспівував в довжелезних укр. віршах Афанасєв-Чужбинський в „Русскомъ Инвалидѣ“ (див. Шевченко, Твори, т. II, ст. 181). Крім того Афасєв написав багато „патріотичних“ віршів по російськи, які зібрано IX томі його „Собранія Соч.“ в осібнім відділі „Русскій Солдатъ“ (ст. 41—145). Пізнійше маємо монархічні вірші Максимовича з приводу польського повстання 1863 р. („Царь дає народу волю, а Ляхи бунтують“).

Байдуже, що були се голоси здебільшого „писарчуків поганих вірш“. Поруч з призначими діячами нашого письменства мають значіннє й такі великости, як зганий Яцимирський, як брати Карпенки з несчисленними плодами своєї ріжноязичної музи — з усіми тими „Барвінками“ та „Ландишами України“, від котрих не пахне зовсім квітками, а смердить буряном,[3]) як

---

[1]) Див. „Мова старшыны до громады“ (Кіев. Ст.“ 1902, кн. 10, док., ст. 15—17), пор. ще В. Науменка, Ф. Морачевскій и его литературная дѣятельность (ibid. кн. 12).

[2]) Див. напр. ще „Три малорускія пѣсни изъ періода Крымской Кампаніи“ — „Кіев. Ст.“ 1886, кн. 4, ст. 795—798.

[3]) Пригадуємо слова Шевченка про сі „твори“, в листі до Б. Залеского (1856 р.): Звідки ти взяв сі в'ялі, позбавлені всякого аромату „Кіевскіе Ландыши“? Бідні земляки мої гадають, що своєю чудовою мовою мають вони право не лиш писати всяку дурницю, а навіть друкувати! (Твори, т. II, ст. 394, вид. Яковенка). Отже у сих „соловїв України“ стрічаємо таку оборону укр. мови:

Семен Метлинський, брат Амвросія (псевдонім Родина)[1] etc.

Вторючи своїми незграбними голосами богам і півбогам нашого літературного Парнасу, вони краще підчеркують урядовий патріотизм останніх.

Але ще пара прикладів.

„Є в нас батько — царь яснійший,
Він для нас найпредобрійший,
Присягали ми на його:
Будем йому угождати,
Кров до каплі проливати
За батька-царя свого",

каже автор „Оди на вигнаннє Французів з Росії 1812 р.“ і кінчить:

„Слава Богу — Господеві,
Слава руському цареві,
Слава князям і гранам,
Слава руським всім народам,
Храбрим руським воєводам,
Вірним Росії синам!“[2])

„Хто гордує своїм краєм
І нехтує родиною,
Тому треба дать нагаєм
Або добре дубиною".

Так відповідав Г. Карпенко якомусь добродієві, що в листі до нього повставав проти писань українською мовою. Карпенко стоїть за укр. письменство і боронить укр. мову від закиду, що вона „простонародна“ (див. „Ландыши Кіевской Украины“, т. I, Спб. 1848, ст. 44).

[1]) С. Родина. Мова з України. Київ, 1858. Тут подибуємо величання царя Миколи I. Се одначе не перешкоджає авторові бути укр. патріотом і бажати певної „національної волі" для нашого народу. Про С. Метлинського див. у Петрова. Очерки, ст. 159--161, де наведено й один його вірш „Начаток весни" з дуже характеристичним описом весняної ідилії пана-кріпостника, коли

„І ранком теплим, напившись чаю,
Пан вийде весело к своїм крестянам“ (ст. 160).

[2]) Див. „Двѣ малорусскія оды эпохи Наполеоновскихъ временъ (1807--1812). „Кіев. Ст.“ 1886, кн. 1. Д-ій О. Левицький, котрий подав сі оди, висловив здогад, що писав їх батько нашого відродження, Іван Котляревський,

В 1807 р. друкує Гр. Кошиць-Квітницький в ч. 9-м „Вѣст. Европы“ „Оду, сочиненную на малороссійскомъ нарѣчіи по случаю временнаго ополченія“.[1])

З пізнійшого часу маємо й уарґументуваніє сього монархизму. О. Корсун в приписках до своїх перевіршувань „українських повірь“ поучує нас такечки:

„Так коли вже й маненька сімя без батька он-так-о бідує, то де вже такому народові, як ми, обійтись сиротами з матірю? Аджеж нас усіх, що говоремо по-наському, більш десяти тисячів тисяч: ка-зна́, як і перелічить!... То куди ж таки нам жити без батька?! Воно хоч бач і теє... та ні! — все-таки лучче, як на коню узда, а биля волів погонич; бач, воно, як-то лучче і коню і волам: кінь не попаде у яму, а віл не зломе рогів — усе ж таки лучче!.. Так так-то: дякуйте Господу милосердному, шо Він не зоставив нас сиротами, шо Він дарував нам Рідного Батьку, Царя Православного!“ [2])

„Спасибі, каже він далі, Гетьману Хмельницькому, шо добре нараяв дідам нашим; спасибі ж і дідам, шо послухали Гетьмана...“ „Тільки Москалі та ми і вимолили собі у Господа щастя і теперички пануємо за царем правовірним...“ А ті

але спершу С. Пономарев (див. його замітку в „Кіев. Ст.“ 1886 р., кн. 4, ст. 809—811), а згодом Н. Шугуров (ibid. 1895, т. 50, ст. 1—4) довели, що автором сих од, принаймні другої є Петро Данилевський, котрий видав її в брошурі „Ода малороссійскаго простолюдина на случай военныхъ дѣйствій при нашествіи Французовъ въ предѣлы Россійской Имперіи въ 1812 году“, Спб. 1813, ст. 22. Згадаймо одначе такий уступ з перелицьованої Енеїди:

„Вельможні! Хто царя не слуха,
Таким обрізать ніс і уха
І в руки всіх оддать катам“. (Пісня IV, вірш 96 „Руска Письм.“ Т. I).

[1]) Пор. Очерки Н. Петрова, ст. 21.

[2]) „Снінъ“. Украинській Новорочникъ, рікъ первій, Харків, 1841, ст. 211.

сердеги, що в Німця, Сербини, Чехи та Червоноруськці — горе їм, пани в їх не говорють уже по-простому, по своєму, а усе по німецькому, цураючи ся всього рідного (ibid. 212).

Вислів своєму урядовому патріотизмові дає Корсун і в віршу „Велика Панихида", де повторяючи мотив Метлинського про „Свічку велику — матусеньку Москву", яку трохи вище називає „нашою ненею", славить „вірнії діти — Великої Нені, Божої віри щити правовірні, Царству й Цареві незраднії слуги" (ст. 225).

Се очевидно не перешкоджає йому бути й українським патріотом. В віршу „Старі Пісні" він говорить, що, згадуючи старі пісні дідів старих, він згадує й самих дідів, „що мали вуси та чуприни". Сі пісні, як та горілка, „що-рік, то все становиться смашніше", але коли від горілки чоловік може заснути, то „від вас не сплять, старі пісні!" (228)

Та оповідаючи про старих дідів, як вони „з треклятих недовірків шкуру іздирали" (Корсун),[1]) та славлючи „батька Богдана, — як Польщу він колись троцив, де ні піймав Ляхів, — душив" (див. О. Бодянського згадану вище „Козацькую пісню" або „Наські українські казки"), наші патріоти, як бачимо, в сучасности переносили сю славу на кого-иньшого, на всі лади виспівуючи: „Боже, буди покровитель!"

Оповідаючи про Квітку, д. Єфремов розводиться про те, що „стаючи вже самою мовою своєю на грунт щиро-народній, демократичний, українське письменство повинно було й сюжети брати щиро-народні, й демократичну, народолюбну ноту тягти в обробці тих сюжетів" (ст. 209). Не знаю, чи назве д. Єфремов „Громъ побѣды раздавайся" та обстоювання кріпацтва — щиро-народніми сюжетами? Тимчасом той самий

---

[1]) „Очерки" Петрова, ст. 139.

Квітка все це робив на превеликий жаль д. Єфремова.

Для нього Квітка „на все кругом дивиться очима непоправного романтика, що в своїй душі утворив собі якийсь ідеальний лад і міцно за його держиться“ і тільки трохи низше зволить д. Єфремов признати нашого поміщика і маршалка (предводителя дворянства) „жертвою панського походження й становища“ та, осудивши його „громадську низькоокість, відкинути всю його моральну науку“ (214).

На наш погляд замість осуду і відкидання треба було б уважнійше спинитися на сій „низькоокости“. З огляду на те, що д. Єфремов лише побіжно з болем серця зачіпає соціяльні й політичні погляди письменника, що так розминаються з „демократичною“ і трохи не республиканською „укр. ідеєю“, я позволю собі зацитувати деякі уступи з ріжних писань нашого сентиментального письменника. Отже найсамперед нагадаю, що про кріпацтво Квітка писав не лише в своїх „Листах“, як думає д. Єфремов. У „Сватанню на Гончарівці“ Квітка в уста Уляни вкладає таку хвалу панщині: „А чим панщина страшна?.. Так усі-то, — крий Боже! — як-то хвалються, що як добре за панами жити!“ (ст. 35). Те саме говорить і салдат Скорик: „А вот как я хадил па паходам, так видал, што і у Франції, і у Туречині, і у Рассеї за памещиками крепакам життьо доброе“ (ст. 84). [1])

А в тім, із поміщицькими — рабовласницькими поглядами „Листів“ знайомить нас і д. Єфремов. Не спинився лише він як слід на монархизмі сих „Листів“. Тимчасом в них Квітка голосить до своїх любезних земляків проповідь на тему: „Бога бійтеся, царя чтите“. Моліться, каже він, за царя

---

[1]) Цитую по виданню 1836 р. (Сватанье. Малороссійская опера въ трехъ дѣйствіяхъ. Харків, 1836).

раз-у-раз, лягаючи і встаючи, дома і в церкві, бо „як Бог на небесах, так він у нас на землі“. Та не лиш молітесь, а й слухайте його і поставлених від нього начальників, бо инакше вийдуть „замішательства, непорядки“ (див. Сочиненія, Т. II. Харків, 1887, ст. 309—310).

Взагалі „Листи“ — се цілий кодекс пансько-поміщицької морали зовсім далекої від якого-будь романтизму. Квітка висловляв думки й погляди всіх взагалі властителів душ. Здибаючи сі місця у Квітки (або подібні їм у иньших), мимоволі пригадую собі ентузіястичні слова д. Єфремова: „Любов до рідного краю і народу, бажаннє добути їм людські умови істнування (розб. моя. В. Д.), дати сьому бажанню вираз у письменстві й ним послужити рідному народові на користь — ось що керувало українськими творцями слова в їхній діяльности“ (10). Правда, д. Єфремов зараз заявить, що письменство „мусить бути в що-найблизших звязках із життєм, з даною (д. Єфремов пише з московська „данною“) формою громадських стосунків (9), але я не помилюся, коли скажу, що під тими громадськими інтересами й пориваннями, якими на його думку мусить бути закрашене письменство, мислить він якраз созвучні йому визвольні, демократичні ідеї. Та вернімося до Квітки. Про монархизм нашого повістяра свідчать також його російські статті, див. напр., „О слободскихъ полкахъ“, або „Городъ Харьковъ“. Ось як він висловлюється з приводу відвідання Харкова царицею в 1836 р.: „Сыновья, завидовавшіе отцамъ своимъ, лобызавшимъ руку Екатерины Великой, чрезъ 50 лѣтъ, в той же самой залѣ, съ тѣмъ же вѣрноподданическимъ благоговѣніемъ и восторгомъ удостоились лобызать руку Государыни Императрицы Александры Ѳеодоровны“ (Соч., т. IV, Харк. 1890, ст. 489).

Як вірний підданий, Квітка инакше й не міг сказати про польське повстаннє 1831 р., як те,

що читаємо в його повісти „Божі діти“: „Ляхи, ні з чого більш, як з жиру, показили ся мов собаки, та з дуру, мов з печи, задумали відбиватися“ (Соч. т. II, ст. 231).

І такого урядового патріотизму можна знайти в творах Квітки ще значно більше. Згадаймо напр. іще хоча б оповіданнє „Добре роби — добре й буде“ і т. д.[1]).

Чи маю ще згадувати вірш „Славянам“, розшуканий проф. М. Стороженком в архиві Департамента Поліції серед паперів кирило-методіївців — пригадуєте:

„Слава, честь тобі во віки.
Орле наш двоглавий“?[2])

Писав се очевидно не Шевченко, як думав Стороженко, але все-ж писав се „свідомий“ Українець.

Навіть у П. Чубинського можна знайти не зовсім підхоже до тої формули, яку д. Єфремов уложив для українства. Раджу йому заглянути до „Сопілки“ симпатичного Павлуся (Київ 1871 р., ст. 12).

Про Куліша я вже й не згадую, — з його писаннями д. Єфремов ради собі не дасть. Стільки нагрішив „гарячий“ Куліш проти трафарету, уживаного у нас, коли йде мова про національну українську „ідею“! Лопатами можна горнути і з історичних і з поетичних, і з публіцистичних творів Панька Небрехи думки й вислови, що до гори ногами перевертають ходячу леґенду про українство, як мало не соціял-революційну партію! Наводити цитати не буду, бо читачі подостатком знайдуть їх і у д. Єфремова, а колиб схотіли докладнійше поінформуватися, то нехай звернуться до дешевого видання українських творів Куліша, яке

---

[1]) Пор. К. Студинський. Літ. Замітки. Львів 1901. ст. 75–78.

[2]) Див. „Кіев. Ст.“ 1897, кн. 10.

заходом д. Ю. Романчука випустила львівська „Просвіта“ (5 тт., Львів 1908—1910). Попереджаю їх тільки, що самих лише сих творів очевидно мало для зрозуміння „бідолашного“ Куліша. Треба сюди прилучити ще й російські писання та переписку сього видатного й оригінального нашого діяча, досі належно не оціненого. В усякім разі уже тепер туман ненависти розійшовся і ми мусимо оцінювати Куліша з погляду історичного, а не злободневного.

Прошу вибачення у читачів за ряд вищеподаних цитат. Я вмисне довше спинився над сею справою, аби баламуцтво не ширилося далі і з легкої руки д. Єфремова не вкорінювалося в широкій масі нашої публики, так мало ще на жаль обізнаної з діями рідного письменства. [1])

Я певний, що вже з вищенаведених уривків читачі переконаються про величезну переборщеність суду д. Єфремова; кожний супроти сих фактів мусітиме признати, що годі з легким серцем оперувати такими поняттями, як „демократичність“, „народолюбство“, „визвольна ідея“ і т. д. та надавати їм універсального значіння, що треба завсіди приглядатися змістові сих понять, дуже ріжному у ріжних людей і в ріжних часах, що годі заплющувати очі на немилі факти та

---

[1]) Розуміється, я не претендую ні на першенство в зіставленню наведених вгорі фактів, ні на повноту зібраного матеріялу. Вже у Петрова, Дашкевича і Огоновського читачі знайдуть деякі з сих прикладів, ще більше зібрав їх в своїх „Листах з України Наддніпрянської“ покійний Грінченко, що в V-ім листі спеціяльно над ними застановився (див. „Буковина“ 1892 р. ч. 38 або ст. 36—41 окремого видання (Київ 1917); пор. також „Листи на Україну Наддніпрянську“ Драгоманова, особливо лист 2-й). Новійшими часами багато інтересного для нас матеріялу зібрав і зіставив проф. К. Студинський в своїй цікавій брошурі „Літературні Замітки“ (Львів, 1901), до котрої й відсилаю читачів. Пор. також иньшу його брошуру „Котляревський і Артемовський“ (Л. 1901).

проходити мимо них, затуливши носа чи сокрушенно похитуючи головою. Вони належать до нашого письменства і викидати їх звідти ніяк не можна. Фразами, що, „мовляв, той або иньший діяч міг спіткнутися, міг прохопитися непевним словом“ (Єфр. 458), очевидно не залатати діри, яку чинить дійсність в ходячому погляді! Як почнемо затуляти очі на діяльність Артемовських, Метлинських, Стороженків і т. д., то врешті до чого дійдемо — куди дінеться правда життєва?

Невже життє з його великоманітністю і ріжнородністю можна упхати на Прокрустове ложе, — а д. Єфремов старається над сим з завзяттєм гідним ліпшої долі. Розправившися з старшими письменниками, береться він і до сучасників. Пчілку, напр., він не похваляє і чіпляє зараз їй квітку „закисання“. Я розумію, що діяльність шан. письменниці може бути несимпатичною для чоловіка иньшого табору, але збувати сю діяльність зневажливим „закисаннєм“ очевидно смішно. Невже д. Єфремов думає, що всі люде (а особливо всі „свідомі Українці“) повинні бути одної масти, на один лад „демократичні“, „свободо і народолюбні“ і т. д.?

Чи ж можливо се? І чи така ріжнокольоровість українства є шкідливою (обєктивно) річчу? Чи, навпаки, поява Українців ріжних таборів хиба не свідчить про життєвість нашого руху? А в тім, як би ні ставився до „правого“ напр. українства д. Єфремов, воно істнує (як істнувало й давнійше!) і викинути його і його діяльність з історії нашого громадського руху і з нашого письменства, як відбиття того руху, очевидно не можна. Доведеться гірко плакати д. Єфремову, що „опоганилась“, „зогидилась“ наша чиста як сльоза, блискуча як кришталь українська ідея! Що-ж робити — з пісні слів не викинеш, — треба миритися не тільки з д. Пчілкою, а і з дд. Нем-ами, Лободовськими та їм подібними, не тільки з „Рідним Краєм“,

а й з „Почаєвськими Извѣстіями“, і з укр. юдофобами, октябристами, союзниками [1]) et cet. Мириться ж досі д. Єфремов з ріжними елементами в укр. демократії, а чейже не з усіма ними засів би він в одній партії, колиб змога була працювати на полі громадськім!

Най-но загляне д. Єфремов до Галичини, то й побачить, яке ріжне значіннє має „демократичність“, „народолюбність“ et cet. в живім життю, у живих людей, „свідомих Українців“. Най-но перегляне хоч би тільки самі ґазети, прислухається, що вони исповідують та що проповідують, чого навчають. Радив би йому переглянути їх особливо за час виборів до парляменту, а надто популярну пресу „національно-демократичної“ і „поступової“ партії, „Народне Слово“, „Свободу“ (про хрунівські часописи à-la „Руський Селянин“ та про москвофільські я вже й не згадую!). Або нехай перегляне промови на роковинах Шевченка і ту препарацію, яку чинять з Кобзарем ріжні людці, члени ріжних партій і ґруп. Може б тоді він і переконався про мінливий зміст всяких „великих слів“! [2]). Побачив би тоді, що в дійснім життю

„Всякому городу свій нрав і права,
Всяка імієсвій ум голова“,

як співав колись Сковорода.

Та я бачу злосливий усміх: се-ж ґазетна література, а не письменство! Так-так, але без знаття сеї літератури не можна буде колись писати історію літератури нашої доби!

Та послухаймося д. Єфремова і візьмімось до красного письменства. Що напр. скаже д.

---

[1]) Згадаймо, як напр. проф. Д. Яворницький мостився коло катеринославської „Русской Правды“, згадаймо заграванне з Євлоґієм, участь співробітників „Рідного Краю“ в „Почаевскихъ Извѣстіяхъ“ і т. д.

[2]) Свого часу в „Раді“ була звістка, що київські союзники думали видавати Шевченка.

Єфремов про „Молоду Музу“ і її представників? Чи не вчує він там мотивів з иньшої опери, ніж досі загально (так бодай твердить д. Єфремов) панували в нашім письменстві? чи не донесеться до нас відгук антидемократичних західно-европейських течій і творів, що повстали серед здемократизованого вже суспільства? І будьте певні, що сі модерні недемократичні ноти зростатимуть щораз більше. В міру того, як економічний розвиток відсталої провінції буде наближатися до економічного розвитку передових капіталістичних країв, в міру того, як в ній зростатимуть огнища сучасної европейської думки й творчости духової — великі міста, — в міру сього зростатиме й згадана антидемократична течія в нашій літературі (рівнож як і її соціялістична антитеза). Вже й тепер у нас появляються „аристократи“ духа. Правда, „духу“ їхньому ціна невелика, але все ж таки його „чути“. Явиться у нас і „модерний“ романтизм з його культом благородних вибранців долі і презирством до „черни“. Натяки на се вже маємо! [1])

Або куди діне д. Єфремов екзотичну поезію Кримського і заяву поета, що для нього більша втіха із звістки про новітній свіжий, кучерявий паросток на гімаляйській кедрині, ніж із телеграми про зниженнє такси на сіль? Очевидно для народолюбивого серця д. Єфремова всю грішність Кримського викупить та пара „громадянських“ віршиків, яку він всадив до своєї збірки і які так не гармонізують з цілим її основним тоном і змістом, нарушаючи суцільність враження. Сі дубові віршики зовсім штучні, нещирі супроти иньших і добре би було, колиб автор сі свої

[1]) Про се див. хоча б у самого таки д. Єфремова — пор. його брошуру „Въ поискахъ новой красоты“ (Київ 1902).

проби пера юних днів викинув з дальших видань „Пальмового Гилля".

А в тім у д. Єфремова є лазівка — сей твір має виключно естетичний інтерес і лише естетичній оцінці підлягає (7). Але можна спитатися д. Єфремова, чи такий твір міг появитися у нас, ну хоч би перед 50 літами і чому ні? Оцінка д. Єфремова (див. ст. 388—390) про се мовчить. А що зробить д. Єфремов з усіма тими „сміливими людьми", з якими він зводить такий завзятий бій?!

Трудно, думаю, навіть при найбільшій охоті звести всіх сучасних письменників до одного гурту, та й як се зробити, коли люде самі пручаються і не хотять того. Пригадую, що не так давно навіть одинісправник російський видав книжку своїх укр. творів[1], — гадаю, що тут уже й д. Єфремов спасує і не засяде в поліцейській компанії. Мабуть чемно зречеться, відославши книжку пана справника до бідолашних бібліоґрафів, витягнувши схований під пахвою естетичний прінціп. Ну, а як би так п. справник та мав талант, скажім, Тютчева або Фета, що поза своїми ліриками писали й патріотики, що тоді діяти? А на жаль саме так справа й стоїть; що не все можна так легко розправитися з небажаними писаннями не лише „чужих нам зайдів", як назвав би д. Єфремов писателів à la згаданий справник, або відомий справник українофіл з „Гражданина", що боронив свого часу наше письменство перед заборонами, а таки й „своїх" признаних діячів нашого слова. Як от і в російськім письменстві: якого-небудь Клюшнікова[2]) викинути на смітник

---

[1]) Денисъ Цикавый, Бытовые разсказы. Літературні витребеньки. Константиноград, 1910. Сперщу друкувалися в „Полтавськ. Губ. Вѣдомост."!

[2]) Та й усякі Клюшнікови, Ґречі, Булґаріни, Авсеєнки et cet., чи не потрібні вони хоч би для зрозуміння тих умов, в яких мусіли жити й працювати їх антиподи? Або

літератури можна, але „Клеветникам Россіи“ або „Бородинскую годовщину“ не викинеш і „Бісів“ Достоєвського, і „Обрив“ Гончарова, і „Дим“ Турґенєва, не кажучи вже про сучасних нам „отвертих“ письменників, — беремо тільки яскраві приклади, — а скільки було дрібнійших — Вс. Крестовський, Лєсков et cet. А єсть же ще багато річей, що не бють виразно своєю тенденцією, не тхнуть ворожнечою чи нехітю або розчаруваннєм, а проте своїм змістом, своєю душею відбігають від занадто упрощених рамок. Куди напр. віднесе д. Єфремов „Тьму“ Андреєва, внутрішній зміст котрої так різко розминається з усім тим, що миле д. Єфремову, як громадянинові? І скільки можна поставити таких питань!

Ідейний зміст творів Стріндберґа, Ібсена, Гамсуна, Гавптмана, Ніцше та иньших знаменитостей західно-европейського письменства так само може бути любий одним, а ворожий другим. Проте ніхто не стане викидати їх з історії письменського руху кінця XIX в., або не цінити х у д о ж н о с т и їх творів.

Візьмім сучасного Англійця — чи згодиться він з проповідю свого великого національного поета Шекспіра, що так вороже ставився до всіх народніх рухів, які вимірені були проти панства вельможного, дуків-срібляників, та змагалися підкопати пануваннє аристократії? Світ у Шекспіра складається з двох частин — панства і черни, і всі симпатії письменника не на стороні черни („письменство с к р і з ь виступало“... бренить мені в ухах голос д. Єфремова). Подивіться, як змалював поет в другій частині Генрика VI селян, що повстали проти соціяльного гнету і кормиги пануючої кляси, — як якихсь пяних дикунів і дурнів.

що зробить д. Єфремов з Карамзіном, оборонцем кптів російської державности і автором „Бідної Лізи“, що має таке значіннє у Росіян, як у нас Квітчина Маруся?

Прочитайте „Коріолана“, сей протест проти демократії та її ідеалів. Для Коріолана, устами котрого говорить сам поет, чернь — се „мотлох зрадливий“ і він виступає проти участи народу в порядкуванню державою, бо коли „власть роспадається на двоє, то край зійде на ніщо, бо там, де рід високий, дигнітарство, розум без голосу многоголосих дурнів не можуть радити, ні декретувати“, там нема шляху для розумної управи, там нема порядку. Коріолан так ненавидить пануваннє більшости, що зраджує рідне місто і переходить до ворогів. Так само протестує Шекспір і проти рівности громадянської. В „Троїлі і Крессиді“ заявляє він устами Уліса, що

„Як злигнуться степені (се6 то стани), драбина
До всіх великих задумів народніх,
То захворіє й передвзятте зараз“...

Скасуймо стани, каже він, „послабмо степені“ і побачимо, що тоді станеться:

„Темнотою орудувати зачне сила,
І грубий син прибє отця до смерти,
Насильство зробиться між людьми правом“.

„Сей хаос повстав у нас, каже Уліс до Агамемнона, як степені затерто, і ось чого подаємось пятами, коли нам треба б поступать ногами“. Ні, потрібна в державі королівська власть і драбина станів. „Ба й небеса з планетами, каже він, черґують степені, первенство... ввесь порядок кругообращення. Тим (і) світозарная планета, сонце, господствує в величчі благороднім над иньшими, і животворним оком злагоджує їх вредоносні впливи, ходом їх по царськи управляє“... і т. д. (див „Шекспірові твори“ в перекладі П. Куліша, т. I., ст. 199—201). Шекспір був виразником військової аристократії і ворогом не тільки широких мас „трудящого“ люду, а й буржуазії, що боролася за власть з сею аристократією і збиралася засісти на її місці. Пізнійше соціяльну нерівність обстоюють Свіфт („Подорож Ґулівера“), Фільдінг

і Смолєт, протиставляючи життю і звичаям ненависної міської буржуазії життє панів-землевласників.

А коли пізнійше в XIX в. представник того самого земельного панства починає яскравими фарбами малювати визиск робітництва капіталістами, то се очевидно не повинно закривати від нас його правдивого клясового ідеалу. В своїй „Сибилі" Дізраелі протиставляв буржуазії просвічену та народолюбну аристократію, як правдиву заступницю трудящого люду. Панство сподівалося з помічу пролєтаріяту побороти капіталістичну буржуазію.

Або иньший приклад. Чи можемо ми напр. заплющувати очі на клясову основу діяльности хоча б знаменитого французького письменника і мислителя Вольтера? Д. Єфремов очевидно знає, яким пугалом були для представників гнету і насильства ідеї Вольтера і яким колись у Росії грізним і небезпечним було прізвище „вольтеріянець", — все одно, як тепер сказали б на когось — „с.-д.", чи „с.-р.", і Вольтер дійсно багато спричинився до такої слави, але се не вповажнює нас забувати за клясову суть його діяльности. Поза фразами про „загальне добро" криється добро лише певної групи громадянства, і Вольтер доводив, що людський рід не може істнувати без величезної маси людей, які нічого не посідають, бо заможний чоловік не кине своєї землі, аби обробити землю иньшого. Очевидно, що безземельному бурлаці і думати нема чого про те, щоб дістати від власників хоч клапоть землі. „Нема у нас для тебе землі, а коли ти хочеш їсти, радить Вольтер сказати такому безземельникові, — то служи нам, бав нас, працюй на нас"... І щоб краще йшла служба, Вольтер радить не давати робітникові освіти. І тут він, не вважаючи на свій політичний лібералізм, міркує як який небудь східногалицький дідич. „Невігласи й дурні повинні істнувати на світі, писав він при-

ятелеві, і ви згодилися б зі мною, колиб були дідичем. Бо коли народ візьметься міркувати, то все пропало.“

Або що скаже д. Єфремов про українофобство Сенькевича та про шляхецько-клерикальний дух його повістей? про клерикальні симпатії Фоґацаро? про Анунціо, Пшибишевського, Е. По, О. Уальда і т. д.?..

І сих прикладів, які так виразно зеперечують твердженнє д. Єфремова, можна плодити без кінця. [1])

Що ж тоді лишиться від його слів: „визвольна ідея (очевидно „в найширшому розумінню сього слова!“ Аякже! В. Д.) повинна стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на сьому полі“ (ст. 9) — чи не так звана „мокра пляма“?

Письменство, як се й д. Єфремов признає, скрізь найсамперед служило інтересам тої ґрупи, з якої виходило, — тільки у д. Єфремова виходить так, ніби воно служило лише пригніченій частині суспільства.

Так само було і у нас. При тім наше суспільство живилося в великій мірі чужим, російським письменством, або таки й творило поруч свого українського ще й російське — всі наші письменники (розумію тут очевидно лише белєтристику) писали аж до новійших часів і по російськи: Котляревський, Квітка, Гулак-Арт., Гребінка, Костомаров, Куліш, Шевченко. Сього не сміє забувати історик укр. письменства і обходити мовчки в своїм огляді сей бік нашого культурного життя. Тоді його суд не буде односторонній. Рамки доведеться значно розширити й зміст, і теми, і трактуваннє їх будуть уже ширші. Тоді присне й той епітет, який прикладає д. Єфремов до укр. пись-

---

[1]) Радимо йому заглянути до книжки В. Фриче, Очерки по исторіи западноевропейской литературы. М. 1908.

менства, епітет зовсім ним не заслужений — „мужицьке письменство“.

Та й без того притягнення чужомовної продукції ясно, що наше письменство зовсім не мужицьке, — ні темами, ні змістом, ні діячами своїми.

Почалось воно не як „мужицьке“ письменство, а як письменство таки п а н с ь к е, письменство передовсім д л я п а н с т в а (хоч би через те одно, що мужики були неграмотні і не вміли в масі своїй не то писати, а й читати!), для культурної меньшости, але на мові того народу, до котрого се панство належало. Отсе й було відродженнє і про сей його зміст і значіннє даремно забувають наші сентиментальні народники.

Справді, хто був Котляревський — чиновник панок чи полупанок, Квітка — маршалок і багатий поміщик, та й всі иньші діячі так само поміщики або чиновники, або й те й друге разом, з виїмком Шевченка, аж до найновійших часів, коли з скасуваннєм кріпацтва відкрився доступ до освіти й широким масам.

В Галичині літературу відроджує, як знаємо, попівство. „Руська трійця“: Шашкевич, Головацький, Вагилевич — семинаристи, а потім священики. І досі тут, як знаємо, серед укр. інтеліґенції величезний процент становлять саме священики.

Чи сі люде, своїми звичками, інтересами, матеріяльним і духовим життєм такі далекі від мужицьких мас, стають мужиками в своїй літературній діяльности? Для кого пише Котляревський — тай усі иньші, чи для мужицтва? Чи мужицтво могло і може зрозуміти як слід „Енеїду“, де стільки мітолоґічних фіґур (хоч би й по назвам самим), або чи для мужицтва перелицьовувалися оди Горація, робились переклади з Байрона, з Шекспіра, і т. д.? Навіть Шевченко, на що вже кріпак родом, а й він писав не для мужиків, лише для української інтеліґенції, котра в його

часі була майже поголовно панського роду. Правда утерся погляд, що Шевченко є народній співець, або, як казав Костомаров, устами Шевченка промовляє сам народ, але се ж очевидна неправда. Шевченко є поет національний, але не простонародній. Так, як писав Шевченко, народ не міг говорити і хоч Шевченко здебільшого й користується розміром народньої пісні і бере часто теми з мужицького життя, проте співа свої пісні вже зовсім не по мужицькому і не дивно, що „справжній народ" часто його не розуміє, — ні змісту, ні навіть мови.

Поет починає, як знаємо, з баляд в дусі романтизму, в котрих не зачіпає дійсної болячки свого часу — кріпацтва, далі переходить до романтичної старовини з ясновельможними гетьманами і блискучим козацтвом і аж згодом ударяє на болячки реального життя — на відчуженість інтелігенції від народу, чи ліпше від національности і на те лихо, яке несе панщина. Але скрізь він звертається до інтелігенції, до панів, скрізь промовляє до них.

Про иньших письменників нема що й говорити. Все: і теми, і спосіб трактування сих тем, і мотиви, з яких виходили письменники, і та авдиторія, до котрої вони промовляли, не кажучи вже про соціяльне становище самих письменників, не дають нам права так рішучо і безапеляційно прозивати наше письменство мужицьким і демократичним par excellence, більш мужицьким і демократичним, ніж усяке иньше, — як се робить д. Єфремов (див. ст. 458). Може таке його твердження й добре свідчить про його народолюбність, але в усякім разі складає недобре свідоцтво його розумінню наукової правди.

Чи дасть нам право назвати російське письменство виключно мужицьким і демократичним той факт, що Росіяне мали Новікова і Радіщева, що Рилєєв писав свободолюбні поеми, що Пушкін учився мови у проскурниць та на базарі, що

Карамзін написав „Бѣдную Лизу“ і т. д.? Певне ні, і у д. Єфремова бачимо просто-на-просто формалістичне відношеннє до діла, жонґльованнє самими поняттями: наше письменство мужицьке, бо мужицькою мовою писане, демократичне, бо мужицьке. Ми вже чули, як він запевняв нас, що наше письменство вже через саму мову, якою воно писалося, повинно було тягнути народолюбну ноту. Його не бентежить те, що на ділі було трохи инакше; він бачить укр. мову — значить шабаш, мужик у пана на покуті сів, хоч мужик тоді працював на панському полі, а в горницях пани лише між собою говорили про всякі речі — про любезноє малоросійське отечество, про те, як було колись „у нас“ в Гетьманщині, про права українських патріотів, про прекрасні пісні і обряди, про добрий народ, „наш“ народ... І ріжні були ті речі — одні думали, що добре за панами тому мужикові жити, иньші, що мужиче життє — собаче. Автор немов не підозріває, що любов до свого, рідного, до національности не лучилася неодмінно з демократизмом соціяльним, що можна було й збирати пісні, й записувати обряди, а не помічати крім сього нічого, зітхати за минулим, а в дійсности „людей у ярма запрягати“ [1]) і, що найбільше, малювати мужиків з такими самими делікатними почуваннями, як і у панів.

Любов до свого краю і своєї народности, яку ми помічаємо у наших письменників, не повинна нас засліплювати до такого ступня, щоб ми не розбиралися в реальних відносинах та договорювалися до того, до чого договорив ся д. Єфремов в своїй характеристиці нашого письменства.

---

[1]) Пригадаємо конфлікт Шевченка на сім ґрунті з звісним етноґрафом Лукашевичем.

Як з одного боку ся любов не все хитала традиційні суспільні погляди наших письменників, не все міняла їх політичні переконання, а знов у такім чи инакшім „патріотичнім" погляді їх і загалом ґромадських діячів на ріжні суспільно-політичні справи не все лежала платонічна „щира любов" [1]. — так з другого боку не перешкоджала вона їм уживати для її вислову й панської, російської мови. Деякі письменники Українці так-таки нічого й не написали по українськи, а тимчасом зробили для української національної ідеї більш, як иньші своїми українськими творами (Полетика, Гоголь). Знову ж, як знаємо, російська мова не перешкоджала нашим укр. патріотам висловлювати народолюбні думки одвертійше, ніж те робили їх сучасники в українських творах (Капнист і його „Ода на рабство").

Справа не така проста, як бачимо!

Сама вже ся обставина повинна була б заставити історика бути обережнійшим з славетнім „мужицтвом" нашої літератури.

Можна сміло сказати, що наші старі письменники здебільшого зовсім не водилися бажанєм послужити мужикові, яко такому. Те, що потім їх писання пішли на користь мужицькій справі, ще нічого не доказує. В усякім разі вихідним пунктом їх творчости не було таке служеннє, як його розуміє д. Єфремов, говорючи про прінціп громадського слугування в письменстві. Лише пізнійше виникає у нас, як і у Росіян, мужицький напрям в. письменстві, свідоме бажаннє служити пером меньшому братові, але знов таки обертались сі письменники не до мужицтва, як не до мужицтва оберталися й ті статистично-економічні студії, що мали на увазі

[1]) Підчеркуючи укр. свідомість старих наших письменників, д. Єфремов мало уваги звертає на їх політичний і суспільний світогляд, не спиняючися як слід на їх політичнім і суспільнім консерватизмі, а збуваючи його надто короткою увагою (ст. 250).

вивчення реального побуту народнього й прийшли на зміну виключно етнографічним записам, які не чіпали соціяльних основ того побуту.

От тоді повстає й література для народу та починається вже демократична аргументація українського письменства, котра розуміється може й вести його далі „домашнього обихода“. А перед тим всякі поеми, баляди та повісти писалися не для мужиків, для котрих призначалися хиба „наські українські казки“, або що найбільше „листи до любезних земляків“.

Отже треба б уже раз кинути теревені про мужицтво чи мужицькість нашої літератури, про питомий їй демократизм і народолюбство, бо се все не відповідає дійсности[1]). Який се демократизм, ми вже бачили, а мужицькість се все одно, що простонародність, тимчасом наше письменство не було простонароднім навіть в тім часі, як починав писати укр.-мовою один з будучих ідеологів його простонародности, ergo й домашньообиходности, М. Костомаров, з поглядами котрого зводить рахунки д. Єфремов на ст. 21-й своєї книжки, хоч властиво мусів би, як би був послідовним в своїм погляді на „мужицтво“ нашої літератури, їм притакнути.

Коли й можна говорити про мужицтво, як предмет нашого письменства, про мужиколюбство, як певний напрям в нім, то з цілого пись-

---

[1]) Нагадаю д. Єфремову, що так ним шанований Б. Грінченко, писання котрого він повинен би був знати, якраз нападався на інтелігенцію, в тім і на нашу, що вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола (див. „Перед широким світом“, Київ 1907, ст. 3). Мова, очевидно, про красне письменство. Я б радив д. Єфремову перечитати дуже цікавий розділ IX про Шевченка, де Грінченко енергічно повстає проти називання Кобзаря мужицьким, чи то пак народнім поетом. Між иньшим Грінченко зовсім слушно завважає, що назва „мужицький поет“ була Шевченкові недовподоби (ст. 122).

менства творити такий напрям, як уже бачили, неможливо ніяк: ні старші, ні тим більше молодші, а надто в Галичині, не дадуть себе нагнути в один напрям. Ще труднійша розуміється справа з середнім та старим періодами нашого письменства. Тут навіть д. Єфремов пасує. Климентій Зиновіїв особливо його сконфузив своїми зовсім не в дусі д. Єфремова писаннями (ще й на українській мові!!!), так само і козацькі літописці засмутили його і він мусів таки заговорити про „специфічно-клясову“ тенденцію Самовидця, про його шляхецькі симпатії. А як же „мужицьке“ письменство? І що робити з мовою — „словено-руською“, польською, латинською, що робити взагалі з розбіжними елементами в життю і слові? Невже можна з історії нашого письменства викинути хоч би один з них? Тимчасом д. Єфремов анектує для своєї історії тільки одну частину тодішньої літератури, що обстоювала православіє, а обминає другу, що боролася з ним за унію, бо вона захитує той прінціп, який положив він в основу своєї книжки. Сим він очевидно позбавив красок нашу тогочасну літературу, яка під всякими релігійними плащиками крила глибокі ріжниці суспільні. У д. Єфремова цілий такий величезний період нашого письменства, як період другий, що обіймає велитенський шмат часу, змальований одноточними фарбами, немов життє було в тих часах одноманітне. А де ж поділася боротьба інтересів серед панства, виступи міщанства і його боротьба не лише з латинством, а й з власними владиками, православіє і унія, козацтво з його внутрішніми течіями й поспільство, [1]) полонофіль-

---

[1]) Пор. напр. отсей уступ зі згаданого вище „Отвѣта малороссійскихъ козаковъ украинскимъ слобожанамъ“, де козаки таке кажуть слобожанам:

„Пасіть собі овець, оріте, чумакуйте.
А лізти в козаки і думать не турбуйтесь.
Селіте слободи, — але платіть нам чинш!
А ні — дак із степів позгоним вас: киш, киш!“...

ство й москвофільство, інтереси народу і інтереси вищих верств, голота і луки-сріблярики — все те, що сплелося в надто живий і ріжнобарвний клубок, щоб можна було ткати з того клубка однокольорову матерію? Скорше можна було б одним тоном покрити стародавнє наше письменство, але тон сей був би радикально противний характеристиці д. Єфремова, бо ціла „штучна“ культура, отже й література тогочасна була творивом однієї кляси — князівсько-дружинної і тому має виразний клясовий характер — аристократичний, а не демократичний, на що і в д. Єфремова маємо натяки (пор. ст. 44).

Та се одначе не може заставити нашого автора зійти з раз вибраної стежки, хоч би він мусів нераз сам собі перечити. От напр., наговоривши попередно багато слів про визвольну ідею et cet., раптом на ст. 162-й заявляє, що се стосується лише до нового письменства, а перед ним заступництво народніх інтересів лежало на самій народній поезії. Так ми й не знаємо напевне, коли ж починається в нашім письменстві служба „народнім інтересам“, чи в XIX, чи може вже в XII в. (пор. ст. 13). А вже своїми розумуваннями про „поза-клясову“ інтеліґенцію (див. ст. 161), котра, розуміється, служить виключно „народові“ (як „сукупности трудящих кляс“, —так здається по Михайловському?) автор ще більше заплутав усю річ. Бо справді, хто ж „правдивий“ інтеліґент — чи д. Сергій Єфремов і К°, чи може й Олекса Стороженко, Петро Гулак-Артемовський, Грицько Квітка, Довгалевський, Прокопович, Баранович, Смотрицький і т. д.? От ґуманісти західно-европейські також були здається несогіршими інтеліґентами, а проте служили і папам і імператорам. Як же бути? Очевидно, колиб д. Єфремов дійсно розглядав факти пись-

Ся характеристична відповідь і досі не перестаріласЯ. пригадаймо лишень теперішні відносини городових до иногородніх на Кубанщині.

менства при світлі сучасного їм життя, то нам може б і не довелося писати повищих заміток.

Та для сього повинен би був він инакше задивлятися і на завдання історії літератури[1]) і меньше розводитися про завдання самої літератури. Бо чи можна говорити про „завданнє“, а не „завдання“ (як що взагалі не порожнє діло говорити про се), коли вони остільки протилежні, оскільки протилежні думки і інтереси творців поодиноких літературних фактів? Колиб подумав про се д. Єфремов, то не злазив би на високости того загального прінціпу, який обрав він собі за обсерваційний пункт і завдяки якому поробив такі односторонні, щоб не сказати більше, спостереження. Можна би довше ще говорити про ті теоретичні думки, які висловив д. Єфремов у своїм вступі та кінцевих увагах, але й сих побіжних заміток, здається нам, досить, щоб не згодитися з д. Єфремовим. Та як то часто буває, що — теорія теорією, а практика практикою, — так і у нашого історика літератури. Очевидно, його філософуваннє мусіло відбитися на її некористь, але все ж справа не така вже лиха, бо автор нераз забуває про те, що писав у передмові (а може й передмова писалася post factum, по написанню цілої книжки?), і не накручує життя на свій копил. Се очевидно виходить лише на користь викладові, хоч нераз трапляються й суперечности між викладом і загальним прінціпом, які ми потроху вже зазначили і на яких ще спинимося низше при обговорюванню поодиноких розділів, до котрого й переходимо.

Перші розділи мало оригінальні, — в другім напр. залежність від „Історії“ проф. Грушевського яскраво бє в очі. Але хоч мало оригінальні

---

[1]) З правильним поглядом на сю справу міг би познайомитися д. Єфремов хоч би з передмови д. В. Келтуяли до І-ої частини його „Курсу“, про який він згадує в своїх бібліографічних показчиках.

і короткі, бо дають скорше перелік творів, як історію їх повстання, — хоч невільні від деяких застарілих традиційних поглядів (напр. переборщений погляд на лихий вплив церкви на наше письменство)[1]), неповні (не зазначені, як уже згадувано, ріжні течії і партії в нашім суспільно-культурнім життю XVI—XVII в.), проте знайомлять публику з головними фактами нашого тодішнього письменницького руху.

В розділі про народню поезію малу увагу звернув автор на вплив згори на сю поезію. Сей „штучний" книжний вплив (очевидно вищих верств) ясно видно на думах, але не меньший він і в ліриці. Правда, автор вичисляє деякі імена, про котрих дійшла память як про творців поезій, але сього мало. Треба було б йому спинитися також і на чужім впливі на наші пісні, про який дещо цікаве міг би довідатися у проф. Перетца[2]).

Можна сказати, що д. Єфремов взагалі не згадує про штучну поезію — пісні та вірші, котрі, як знаємо, з України переходили й на Московщину і мали там величезний вплив, і пропуск сей тим більше непростимий, що матеріялу для сього зібрано досить хоча б у того самого Перетца в його „Историко-литературныхъ изслѣдованіяхъ и матеріалахъ" та численних статтях. Цілий розділ про пісні у д. Єфремова робить таке враженнє, що культурні кляси на Україні не творили нічого свого, а годувалися лише „народньою" поезією. Час би вже покинути по старосвіцькому трактувати наше пісенне надбаннє та ввести й сюди науковий аналіз.

Переходючи до нового періоду, замітимо, що система, якої придержується автор, а саме огляд по письменникам, при своїх догідних сто-

---

[1]) Див. ст. 28, на слідуючій маємо вже обмеженнє сього твердження.

[1]) Див. його статтю в кн. 1 „Извѣстій Отдѣл. русск. яз. и словесн. акад. наукъ" (СПБ.) 1907 р.

ронах має і багато недогідностей, особливо коли нема иньшого корректива. Ми маємо сильветку того чи иньшого письменника, але руху, ланцюга розвитку або зовсім не маємо, або маємо в розбитім на шматки виді. Правда, на початку розділу д. Єфремов старається усунути сю недостачу коротким представленнєм громадського руху — сучасного чи попереднього, але се не міняє сути річи. Тих кілька сторін про наше громадянство XVIII в., що попереджають виклад про Котляревського, краще було б вилучити в окремий розділ і простежити в ньому як негативні, так і позитивні сторони тогочасного життя на Україні. Правда, маємо ще ряд сторін в розділі III (про Сковороду, Історію Русов), почасти в розділі IV (про початки нашої етнографії), але через таке розбиттє багато тратиться на суцільности, не кажучи вже про те, що автор силу цікавих річей обминає.

Про розвиток „малоросіянизма"[1]) на Україні на переломі XVIII — XIX вв. не маємо в Історії д. Єфремова представлення. Про вплив російської освіти і взагалі культурного життя так само, а се тим більша шкода, що не тільки „желаніе к чи-

---

[1]) В 1804 р. А. Г—ський писав до Білецького-Носенка, щоби той не переставав з ним листуватися, що ся переписка дає йому безмірну приємність, бо не „тхнє сим духом малоросіянизма, який я ненавиджу" — додає кореспондент (днв. Очерки Петрова. ст. 45). Згодом ворог малоросіянизма і прінціпіяльний кріпостник Білецький стає, як знаємо, укр. письменником і то досить плодовитим, хоч і нещасливим. Але навіть викидаючи Білецького з історії нашої красної літератури, не можна його і йому подібних викинути з історії нашого громадського руху, бо що ж то за історія літератури, яка не спираєть ся на історії сього руху? Короткий начерк суспільного руху зовсім не завадив би, а тільки допоміг би зрозумінню літературного руху даної доби. (З поглядами Білецького на кріпацтво крім Петрова (ст. 44) знайомить нас стаття проф. І. Лучицького „Изъ недавняго прошлаго" в 4-й кн. „Кіевск. Ст." 1901 р. Історикові укр. літератури треба було спинити ся на сих статтях).

нам і орденам", а й брак на Україні в XVIII в. свого світського університету, який би боровся з культурним впливом Московщини, де вже були й університет і академія наук і своя преса, — наша Академія була надто схоластичною для сього — багато спричинився до обмосковлення вже тоді нашої інтелігенції.[1])

Так само даремне було б шукати в „Історії" д. Єфремова сторінок, крім дуже побіжних згадок, напр., про масонство на Україні і взагалі про вплив західно-европейських думок, що йшовчи безпосередно (їздили ж наші люде того часу і до Европи і вчилися там), чи посередно — через Петербург і нову рос. інтеліґенцію (Новіков, сатиричні журнали)[2]), або Варшаву, Вильну, Кремінець. Спинившися довше на Сковороді і перебільшивши його значіннє, автор не підчеркнув як слід того факту, що крім Сковороди були й сковородинці, а очевидно вони були б, як би й самого Сковороди не було! Взагалі від XVIII в. треба нам придивлятися й до російського життя, бо вже від того часу починається його вплив на наше і Україна міняється своєю ролю з Росією. Хиба ми можемо іґнорувати той факт, що напр. російська преса, російські журнали, книжки читалися у нас і то досить широким кругом? Ряд наших людей вже тоді бере широку участь в російськім культурнім життю і то визначні діячі нашого національного, чи ліпше може сказати „краєвого" руху (згадувані вже нами Полетика, Капнист).

---

[1]) Див. напр. „Очеркъ" проф. М. Грушевського, вид. 3-є, ст. 409—410.

[2]) Майстром полтавської масонської ложи „Любов до истини" був племінник Новікова, а „витією" наш Котляревський. Цікаві сторінки про все це див. особливо у книзі В. Семевського „Политическія и общественныя идеи декабристовъ" Спб 1909, а також в статті та замітках д. І. Павловського в „Трудахъ Полтавск. Архивной Коммиссіи".

Навіть ті, що пишуть уже по нашому, і вони на-половину й російські письменники (пригадаймо переклади Котляревського, праці Гулака, Квітки і т. д.) аж до самого Шевченка, котрий, як відомо, й російське письменство і письменників узивав „нашими“ [1]) і не лише письменство, а й громадянство. [2]) Вже значно пізнійше, можна сказати — за нас, викристалізувалася зовсім виразно українська національна ідея (хоч і досі ще в цілій своїй повні ся ідея не усвідомлена серед ширшого загалу нашого громадянства, особливо її політична сторона) і разом з тим відносини нашої суспільности, нашої літератури, нашої науки до російської. І коли тепер хтось з нас пише по російськи, то очевидно з иньших поглядів. Поставити д. Єфремова з його російськими статтями поруч з першим-ліпшим старшим укр. письменником, або напр. Винниченка з Дармограєм (псевдонім рос. повістей Шевченка) розуміється не можна — иньші мотиви писань, иньший погляд на мову тих писань!

Д. Єфремов російську мову не вважає за „общій“ язик, а Квітка напр. вважав [3]) і не лише Квітка, а й усі наші діячі того часу, що навіть в домашнім життю і в переписці між собою уживали російської мови, не вважаючи нераз на ввесь

---

[1]) Днв. Твори Т. Шевченка. кн. II, вид. Яковенка. Спб. 1911, ст. 191 (наш Жуковскій), 236 (Гоголь, Соловев. Аксаков — „имена хорошо извѣстныя в нашей литературѣ“), 272 (Іскандер — наш апостол і вигнанець), 289, 352.

[2]) Ibid. ст. 166, 167, 274 і 280 (декабристи — наші апостоли).

[3]) „Признаюсь вамъ, — писав він до Плетньова, — описывая „Марусю“, „Галочку“, и проч. не могу, не умѣю заставить ихъ говорить общимъ языкомъ“. В иньшім листі читаємо та саме: „Я не могу по нынѣшнему писать очищеннымъ слогомъ, подобранными выраженіями и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссійскій“. Дпв. „Украинская Старина“ Г. Данилевського, Харків, 1866, ст. 252 і 254. Є й нове видание А. Маркса в „Полн. Собр. Соч.“.

свій місцевий автономізм та патріотизм. На що вже палким патріотичним духом обвіяна „Історія Русов“, з її яскравими виступами проти московських порядків і гнету, а писана вона якраз „общим“ язиком та й автор її і не був свідомий Українець в тім значінню, як тепер ми се розуміємо: гарячій національно-політичній свідомости Полетики і його товаришів не ставало підкладу етнографічного. Терпкі слова про „кацапів“, „москалів“, які стрічаємо так часто майже у всіх наших старших письменників, їх свідома оборона свого не перешкоджала їм одначе уживати таки московського „общого“ і їм язика. Шевченко, напр., навіть дневник свій писав „чорствим кацапським словом“, як він узивав російську мову (Твори II, ст. 345).

І сей процес тягнеться ще й до нашого часу, хоч з другої сторони тепер уже обєм і характер укр. національної ідеї вияснився вповні. На жаль еволюції її не дає нам д. Єфремов.

Другій половині XVIII і першим десятиліттям XIX в. треба було присвятити окремі розділи й зібрати тут факти громадського життя та свідомости національної того часу. Тільки на тлі сих громадських відносин станутъ нам ясні й факти літературні. А то тепер трохи дивне вражіннє роблять розділи, де загальна характеристика нашого громадянства перед Котляревським приходить після Сковороди і „Історії Русов“, котра, до речи сказаши, пішла по Україні геть пізнійше, хиба на початку XIX в. (див. „Записки Наук. Т-ва ім. Ш.“ т. VII, misc., ст. 11—12). Так само й що до Кирило-методіївського Брацтва — даремне всадив д. Єфремов уступ про Брацтво та його попередників в розділ про Шевченка замість виділити окремо. Не вдовольняє нас і характеристика 60-х рр., де багато цікавого знову опущено. На визвольнім громадськім русі в російській одежі і його укр. наслідуванню автор майже не спиняється, згадавши його тільки коротко і з певною нехітю (360).

І знов у автора бачимо любов до „героїв“, а не „товпи“, бо напр. про Драгоманова сказав він досить, а на його товаришах і прихильниках не спинився (очевидно не треба нам характеристики людей, але течії).

Галичині до 70-х рр. присвятив д. Єфремов окремий розділ, по традиції спинившися більше на Шашкевичу, як на його товаришах; особливо на діяльности Головацького слід було йому спинитися довше, бо хоч вкінці Головацький і зробився ренеґатом, проте він може чи не найбільше прислужився до поставлення на твердий ґрунт нашого відродження в Галичині.[1]) Від 70 рр. починає автор оглядати письменство обох частин України разом, але нам здаєгься, що до сього ще мало даних. І в нашім часі можна ще сумніватись що до такого получення (літературного очевидно) Галичан з Українцями, а для 70—80-х рр. і поготів! Тим більше, що через таке полученнє ми не маємо характеристики галицького духового життя і його еволюції від 70-х рр. до нашого часу. Осібний розділ чи навіть розділи тут просто неминучі, а то тепер вийшло се на шкоду обопільну — ні про рух в новійших часах на бувшій російській Україні, ні про Галичину властиво не можемо ми як слід поінформуватися з книжки д. Єфремова. Скільки небудь ясної картини крім загальників не маємо, а тимчасом саме в 80-х рр. складалася наша суспільність в Галичині, бо доти рух був надто слабий.

Справді, чи не був напр. Франко продуктом умов, зовсім ріжних від тих, в яких за того самого часу виходили на ниву літературної праці Українці російські, і чи можна виривати письмен-

---

[1]) Належний шлях до зрозуміння початків нашого відродження в Галичині вказав д-р В. Щурат в своїй цікавій статті „Найблизші жерела творчости М. Шашкевича“ в „Учителю“ 1909—1910 р., кн. 1—4, передрукованій в його збірці „Літературні Начерки“, Львів 1913.

ників з їх специяльного ґрунту і тасувати між собою, як колоду карт? Чи ж не ясна річ, що неможна вилучати Галичан з їх специяльного оточення і трактувати їх і їх твори без звязку з життєм і словом, такими неподібними на сім окрайчику нашої землі до російсько-українських обставин. Ланцюг розвитку рветься і літературна діяльність виходить мало виясненою, тим більше, що докладного вступу, присвяченого спеціяльно Галичині нашого часу сливе не маємо.

Та й ще одна недогода. Через розгляд письменників по десятиліттям розривається звязь письменника з дальшим періодом, на котрий нераз припадає головна діяльність даного письменника, як се й сталося таки з Франком та й иньшими.

Очевидно може бути недогода і через моноґрафічне трактуваннє письменника, тому, аби уникнути сих недогід однобічного трактування, треба старатися уміло сполучувати обидва способи.

Горді ж фрази д. Єфремова про вищість Українців - вісімдесятників від Росіян — просто річ незрівняна, се, що називається, хопити через край (див. ст. 365), а вже хвастощі про перемогу проклятої царської системи гуртом людей з голими руками, але сильних духом (ст. 369 — 370) зовсім не до речи, бо не відповідають дійсности: систему очевидно перемогли не вони, або коли хочте — не тільки вони. Присвятивши напр. багато сторін Грінченкові, автор обминає цілком публіцистичну діяльність його і його однодумців, хоч вона і кидає яскраве, а для багатьох читачів зовсім несподіване світло на наш тогочасний рух громадський і його представників, яке може значно обмежити „задаваннє" д. Єфремова. [1]) Шкода се велика, бо через те виклад позбавлюється потрібної історичної перспективи.

---

[1]) Пор. низше мою статтю про Грінченка.

І се взагалі хиба автора мало зважати на цілокупність причин, котрі дали нам такого чи иньшого письменника з властивою йому фізіономією. Д. Єфремов не дає наукового досліду сих причин і обмежується виключно на словеснім характеристиці творів. Тільки в ряди - годи здибаємо у нього якийсь натяк, що кидає нераз більше світла на творчість даного письменника, являється далекоціннійшим для зрозуміння її, ніж уся иньша балаканина автора. Така напр. побіжна замітка, що Котляревський був сковородинцем, масоном, членом біблійного товариства (ст. 181).[1]) І се нераз буває з д. Єфремовим. Замість довше спинитися на письменнику і пошукати ключа до його творчости в обставинах його життя, в тій соціяльній і культурній обстанові, в якій він жив, історик знайомить нас лише зі змістом творів, а сього чейже не досить. Ось як і в данім прикладі — ми зовсім не дізнаємося про службу Котляревського в війську, про участь його в рос. культурнім життю, про вплив котрого на нашого поета нема у д. Єфремова взагалі ні слова! А коли часом д. Єфремов і спиниться уважнійше на якімсь письменнику, то вже не додержить рівноваги і готов пояснити цілу його діяльність виключно певними моментами в життю того письменника.

Так сталося з Шевченком. Безсмертний Кобзарь надто велика постать в нашій літературі, щоб не схилити з пієтизмом перед ним голови, але се не вповажнює дослідника забувати за наукову правду та трактувати поета поза часом і обставинами. Єфремова ж настільки осліпила велич Шевченка, що він забув зовсім, що пише

---

[1]) До речи про Котляревського. Лаючи пізнійших наслідувачів його за „котляревщину“, автор чомусь не добачає її у самого батька нового укр. письменства, хоч карикатурности „во вкусѣ площадномъ“ і нудотя є і в нього подостатком!

не похвальне слово в стилю митр. Іларіона, а дає сторінку з історії нашої літератури.

Сказати, що Шевченко „був продуктом зовсім иньшої соціяльної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин“, ніж попередні письменники (а перед тим д. Єфремов оглянув між иньшим і Костомарова), і закрити очі на ту обстанову, в яку попав Шевченко в Петербурзі і потім на Україні, — а Єфремов за вплив сеї обстанови якраз і забув, — значить сказати або за багато, або за мало, тільки не сказати всього! Д. Єфремов мусів знати розвідку Драгоманова про Шевченка в „Громаді“ або сторінки присвячені йому в „Листах на Наддніпрянську Україну“ (ст. 39—44). У Драгоманова, як відомо, знайдемо ми чимало цікавих уваг, котрі поможуть нам правильнійше оцінити Кобзаря, ніж се зробив д. Єфремов. Валити все на походженнє, або ґеній поета, не звертаючи уваги на обставини його життя, після розвідок Драгоманова вже гріх. В усякім разі того, що дає нам Єфремов в уступі про Кирило-Методіївців за мало. І взагалі за мало переказати тільки факти з життя поета та наговорити з приводу них гарних слів про віру в людину, про шуканнє правди, яке мовляв, вложило Шевченкові перо в руки (230). Замість сих фраз нам цікаво було б почути про ті впливи, яких зазнав Шевченко, довідатися, звідки він набрався тих ідей, що заплідники те, що виніс він з-під мужицької стріхи, і зробили його признаним ватажком рідного письменства.[1])

Ми про се не довідуємося. Взагалі сторінки присвячені Шевченкові можуть служити за нега-

---

[1]) Може бодай тепер, після студій покійного В. Семевського „Кирило-методіївське брацтво“ („Русск. Бог.“ 1911, кн. 5—6) і д-ра В. Щурата, Шевченко і Поляки („Записки Наук. тов. ім. Шев.“ т. 119—120 й окрема відбитка, Львів 1917) зволить д. Єфремов основно переробити свою проповідь про Кобзаря!

тивний зразок манєри д. Єфремова. Нема тут ні аналізу творів, ні вияснення повстання їх — лише сама гола „белєтристика“ з визвольним духом. Замість студії маємо одностороннє переповідженнє кобзаря з громадського очевидно погляду, розуміється того, якого тримається сам д. Єфремов. Можна думати, що д. Єфремов не заглядав навіть до відповідних сторінок „Отзыва“ Дашкевича!

Вкінці ще пара дрібнійших уваг. В своїм „похвальнім слові“ Шевченкові автор зовсім затер перед нами еволюцію світогляду поета і звязок її з яким-будь культурним впливом. Поет вийшов „всесовершенний“, але ми воліли б бачити його з усіма властивими йому, як дитині свого часу, прикметами. Як ставився, напр. Шевченко до укр. письменства, яке його відношеннє до російського — чи задивлявся він так, як ми тепер з д. Єфремовим? „Шевченко поставив справу руба“, каже він (250), але як уже ми бачили вище — „руб“ сей зовсім несучасної міри. [1]) Та й спеціяльно про виробленість його і невиробленість иньших смішно говорити тут так сміло, коли пригадаємо, що й сам поет друкував свої твори в „Маяку“ („Никита Гайдай“ — 1842 р., „Безталанный“ 1844 р.).

Не висвітлена у Єфремова й фіґура Куліша, котрий зостався для нього цілком нерозгаданою загадкою (265), „людиною зітканою з суперечностей“ (264, 271). І вийшло се знов через манєру д. Єфремова плигати по верхах. Поки можна було без особливих перепон вишукувати визвольні думки, доти йшло все як по маслу і ха-

---

[1]) Про се пор. також у Драгоманова „Листи на Наддніпрянську Україну“, ст. 44. Лише в наших уже, можна сказати, часах поставлено сього „руба“ зовсім виразно, а у попередників і сучасників поета хоч і не було такого обмеження укр. літератури „для домашнього обихода“, як пізнійше у Костомарова та иньших, але не було і ясно-проведеної межі, що ділила б українське письменство від російського.

рактеристики лилися як з рогу достатків. Скоро ж нарізався оратор на камінь, як став та й заткнувся і крім „не розумію“ не зумів вимовити нічого. Так тут помстилася над д. Єфремовим його манєра судити всіх і все з висоти абстрактного прінціпу, а не в звязку з умовами життя і мистецтва.

Чи бачимо у д. Єфремова хоча бажаннє розвязати загадку, що повстала на його шляху? Ні — ніякісінького! Автор ніде такого бажання не зраджує, ніде в його нарисі ми не бачимо, щоби він шукав за розвязкою, лише постояв - постояв, потім перехрестився, перескочив через рів, та й пішов махати далі...

Так перескочив д. Єфремов і через Стороженка, обмежившися самою словесністю, а на постаті автора „Українських Оповідань“ не спинився, і через те нам не ясно, чому ж Стороженко стояв „осторонь од українського руху та жив у минулому“... Всякими „якось“ не можна нічого пояснити!

Про авторство Марка Вовчка д. Єфремов ще й досі не може сказати певно і обмежується фразою: „справу виясненo більше й туман потроху починає розвіюватися“ (273). Думаємо, що після дослідів і розслідів Доманицького не зосталося вже жадного туману, а розвіювати почав його ще покійний Франко в своїй коротенькій замітці з приводу „Чортової пригоди“ в „Літ. Наук. Вістнику“ 1903 р. (кн. 2). На се вказав д. Єфремову ще Доманицький в своїй рецензії на його літературну характеристику покійної письменниці (див. Л.-Н.-В., 1908, кн. 4, ст. 196–198), одначе він і досі не зважується покинути старий погляд.

Не можна згодитися з д. Єфремовим і в оцінці пізнійших письменників. Так, мало підчеркнена обивательська філософія, яку подибуємо у Тобілевича, спричинена між иньшим браком ширшої освіти, котра одна сплоджує й ширший світо-

гляд. А так при всій добрій волі у Тобілевича не бачимо нічого крім невдатних проб. Се говорю я, розуміється, про світогляд драматурга, котрий він виказав в останніх творах („Суєта“, „Житейське море“), де герой Іван Барильченко виходить якимсь Мироном Антоновичем тільки навиворіт. Про художність иньших творів я не спорю, хоч не можу назвати викінченою драму „Бурлака“, де кінець трохи псує несподівана поява начальства, що мов якийсь deus ex machina розвязує заплутану справу.

Краще може, як де, підчеркнув автор ті умови життя народнього й громадського, які відбилися в творчости Ів. Левицького. Шкода, що нескрізь показана така залежність.

Можна б очевидно не одно замітити, але вже час кінчати свої уваги, що й так уже занадто розрослися. Який же остаточний вислід?

„Історія“ д. Єфремова се не так історія, як скорше збірка обєднаних однією певною ідеєю літературних нарисів, в основу котрих не положено самостійного наукового студіовання матеріялу та на таке студіованнє здається й часу не мав автор. Але треба бути вдячними автору й за те, що він дав. Як ні як, а се він перший у нас в такім яснім, легкім і живім, гарною, хоч трохи солодкуватою й кучерявою, мовою писанім викладі подав до відома широкої публики головнійші факти нашого письменства від найдавнійшого часу аж до наших днів. Своє діло історія зробить — вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме самопізнаннє. Д. Єфремов може сказати: „feci, quod potui, faciant meliora potentes!“ І коли публіцист випередив на сім полі мужів науки, то чейже се не вина, тільки заслуга публіциста.

Зостається ще зробити кілька бібліографічних уваг.

В досить докладних показчиках, які подає д. Єфремов при кождім розділі, помітили ми все ж таки пропуски. Отже чомусь не згаданий рос. „Очеркъ“ проф. М. Грушевського, хоч для розділів III і V дає він багато матеріялу і автор очевидно не обминув його. Пропущена книжка Потебні „Изъ записокъ по теоріи словесности“ (Харків 1905), де серед иньших незвичайно цікавих праць передрукований і його відомий нарис „Языкъ» и народность“. Не зазначені також „Pyśma Tymka Padurry“, тимчасом там може бути цікава широка передмова видавця про життє і діяльність Падури (Львів, 1874, ст. LXVI+420), „Pieśni A. Szaszkiewicza“, які видав разом з його життєписом С. Бущинський в Кракові 1890 р., пропущені статті про Сковороду д. В. Леонтовського в „Трудах Полт. Архивной Комиссіи“, покійного проф. А. Лебедева в „Вопр. Философіи и Психологіи“ (Г. Сковорода, какъ богословъ, т. XXVII), дуже важна стаття В. Семевського про Гулака (в „Галлереѣ Шлиссельбургскихъ узниковъ“, Спб. 1907). З великої літератури про Гоголя варто було б згадати статтю д. І. Житецького в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ (1909, VIII і IX), деякі статті з „Вопросовъ Философіи и Психологіи“, Ювілейний Збірник, виданий Одеськім унів. в 1909 р. (Єфремов нотує лише відбитку з нього статті д. Шелухина), розвідку Н. Котляревського і т. д. Натомість бачимо ряд популярних брошурок, які очевидно тому, хто бажав би взятися після книжки д. Єфремова за дальше спеціяльне вивченнє укр. літератури, нічого не дадуть (Грінченка оповідання про Котляревського й Гребінку, Кониського оповіданнє про Шевченка, Брика про Грінченка, то що). Подібна література добра в спеціяльнім показчику для народнього читання, а не в поважній праці. Можна було також викинути

дещо і з часописних статтей без ущербку для читача.

Цитати з російських писань д. Єфремов подає уперто не в укр. перекладі, а в оригіналі. Що сталося б, колиб писав д. Єфремов книжку з всесвітньої літератури? В оригіналі подаються цитати лише в тім випадку, коли важно не тільки віддати зміст, але задержати й форму, передовсім виписки з документів або приклади з поезій (особливо для виказання наслідувань), та й то не конче, а надто в такій популярній річи, як книга д. Єфремова. Инакше се без потреби макаронізує мову.

З нашої літературної критики.[1])

(М. Євшан, Під прапором мистецтва. Літературно-критичні статті. Вид. „Життє і Мистецтво". Київ, 1910).

Бідна нива української критики літературної. Стоїть вона майже неорана. Принаймні систематично. А коли й орано її, то самоділковим плугом, а не европейською машиною. Переповість чоловік зміст, висловить пару міщанських „здорових" думок, скаже про друк і папір, мову і ціну і справа скінчена. Ні ширшого знаття, ні глибшого розуміння, — нічого, крім „здорового хлопського розуму". А виднокруги? — далі тісного смітника своєї парафії вони не йшли... Такою парафією, хочеться сказати „колись", була ціла Галичина. Провінція — як ні як — европейської держави (під боком у Відні кипіло інтенсивне культурне життє) — яка далека була вона від Европи! Така далека, що люде з Росії приходили показувати їй европейську культуру. А російська Україна? Скільки її синів займає славне місце в російськім літературнім Пантеоні і то не тільки Українців з роду, а й справжніх „українофілів". А що дали сі сини нашому письменству? — бліді малюнки з життя українського слова!

---

[1]) Друковано в Літ. Наук. Вістн. т. LIII (1911, кн. 1, ст. 199—208).

Будяки росли на нашій ниві. Розумні люде пішли на заробітки на чужі лани, де добре плачено, а у нас лишилися нерухливі, темні леґейди, які знали одно: так пораємо землю, як батьки й діди порали.

Та ще й хвалилися: ми нація демократична! Отже — у нас не так, як у людей: що там — російська культура, або література, що гнилий Захід!

Нація демократична!... Сказати б просто: нація темних мужиків, народ хлопа і попа, мертва етнографічна маса! Сказати б щиро: вчитися, вчитися нам треба! і чужого научатись і, звичайно, й свого не цуратись! А не розводити антимонію на олії.

Ну, скажете ви мені: минулося! Воно правда — гірші часи минулися. Життє не стоїть на однім місці, воно йде наперед та й нас тягне за собою, навіть не питаючись, чи хочемо ми, чи ні. От ми в Галичині ніби вже й справжньою нацією стали і поволі беремося використовувати подарунки життя.

Не буду також споритися й проти того, що і ми мали вчителів і то добрих учителів.

В історії нашої літературної критики і публіцистики яркими зірками світитимуть імена Драгоманова і Франка. Щасливе сполученнє глибокої ерудиції з широким суспільно-політичним світоглядом, які себе взаїмно живили, мусіло глибоку борозну лишити на нашій літературній ниві. Гострим лемішем бистрого і безпощадного аналізу чимало хопти вирізали вони з сеї ниви, чимало випололи буряну рутенської заскорузлости, чортополоху туподумства й філістерства. Живий дух бив з статтей сих критиків нашого життя і слова і до живого діла, до відважних чинів кликав. Vivos voco — чується з кожного їх рядка. Нещасливе життє наше не дало їм змоги працювати більше і довше на сім полі. Треба було скрізь

посиішати ся, закладати підвалини, ставляти крокви нашого національного — вже в европейськім стилю — будинку.

Нема чого й говорити, що робота Драгоманова і Франка на полі літературної критики і публіцистики разом з иньшою суспільно-політичною їх роботою, якої нероздільною частиною властиво являлася, разом з роботою їх однодумців — товаришів і учеників — в високій мірі причинилася до винищення галицько-українських (ба навіть російсько-українських) авгієвих стаєн. Широкий потік нових ідей поплив на Галичину і скрізь розлився маленькими струмочками, напоївши не одну спрагнену душу... Великий ідейний капітал дали нам сі люде, але обертаючись малів сей капітал, дрібнійшав... Мало ще він процентується. Невелико зросло наше національне багацтво духове від того часу. Особливо в Галичині. Очевидно все те, що помічаємо загалом у духовім життю, спостерігаємо і в окремих його царинах, отже й на полі літературної критики. Очевидно се не та критика банальна, з котрою воював Драгоманов, але й не драгоманівська се критика. Серединка на половинці. Се наша національна хороба — отся половинність. Наше життє точиться (іменно точиться, а не розвивається) в таких ненормальних умовах, що про якусь ш к о л у, якусь культурну т р а д и ц і ю в кращім значінню сього слова не доводиться говорити. Ми всі ніби безбатченки. Про російську Україну й говорити нема чого — там таке культурне безбатьківство (очевидно свідомого українства) до останнього часу було законом, єго же не прейдеши. Але і в Галичині не ліпше справа стояла та й, коли хочете, то стоїть й досі. Не скажемо, що не мали ми сильних і характерних людей. Візьмім хоч би з области літературної — Костомаров, Куліш, Антонович, Драгоманов, Франко, Грушевський... Люде сі внесли і вносять в нашу духову скарбницю багато вартостей. Без-

перечно, ми живемо і годуємося плодами їх творчости. Безперечно, до певної міри ми їх ученики. Безперечно, кожен з нас в міру сил своїх і здібностей продовжує діло сих апостолів правди і науки. Але всі ми — слухачі з „широкого університету“.[1]) А де ж безпосередні продовжателі їх, де люде їх школи? Коли не числитимемо Грушевського і Франка — людей, що повели далі діло своїх попередників з поправками всього новійшого життя і своєї оригінальної індивідуальности — то так таки й не будемо мати школи згаданих діячів, або бодай яскравих представників їх ідей. Учеників або нема, або не дорівнюють вони учителям. І коли так справа стоїть на полі, напр., історії чи історії літератури, де у нас були, чи є люде на університетських катедрах, то що ж говорити про критику? Журнальні катедри ще меньше дали учеників, ніж університетські, хоч, повторяємо знову, і дуже спричинились до розширення знання. Тож довго лежала облогом нива літературної критики. Окремі виїмки — окремі гарні критичні статті: покійного Грінченка, Лесі Українки (по російськи), Росіянина Дегена (про Франка) то що — не зміняють сути річи. Тільки в останніх роках узялися були більше-меньше систематично до літературної критики д. С. Єфремов і молодий, здібний історик, д. Ол. Грушевський, які донедавна були у нас єдиними серйозними критиками. Про критичні нариси д. О. Грушевського ми уже мали нагоду згадувати торік з приводу збірки його статтей.[2]) Можемо тут додати лише те, що останні проби критичного пера д. О. Грушевського виказують

[1]) Скільки, напр., драгоманівців можна тепер здибати по ріжних партіях у Галичині — нац.-дем., радик. і сд. Навіть у тих бувших радикалів, що тепер опинилися серед клерикальствуючої братії, помітна певна політура европейськости...

[1]) Пор. низше „Нові книжки по історії укр. літератури“.

в ньому критика вдумливого і добре обізнаного з діями нашої літератури. А вже завсім недавно прибув ще товариш їм — д. М. Євшан, книжку котрого занотували ми вище. Про иньших не згадуємо, бо ні працьовитістю, ні иньшими прикметами вони поки що не визначилися. Але дд. Єфремов, О. Грушевський і Євшан, безперечно, найпильнійші, найметкійші і найплодовитійші наші сучасні літературні обсерватори і критики.

Д. Єфремова можна вважати послідовником російських критиків народницького табору, особливо Михайловського. В критиці д. О. Грушевського відразу бачимо вченого історика. Колиб ми хотіли дібрати йому аналогію з-посеред Росіян, то розуміється згадали б про О. Пипіна. Очевидно про повну схожість — не може бути й мови, але в напрямі, в характері є багато подібности. Д. Євшан має ще надто нескристалізовані думки, зраджує ріжні впливи, так що тяжко віднести його до тої чи иньшої школи. Можна б його назвати приклонником штуки для штуки, жерцем естетичної культури, колиб не деякі фрази чи уступи, котрі говорять щось иньше. Колиб не се останнє, то можна б сказати, що сучасні наші критики стоять на цілком противних полюсах.

Позатим ми мусимо признати всім їм одно — працьовитість і добрі заміри сеї працьовитости. Статті д. Єфремова показують нам в їх авторі „критично-мислячу індивідуальність,“ що акуратно засвоїла старі народницькі думки і вміє їх викладати (до речі, часом досить нудно і велцкомовно) з приводу якогось літературного твору. Словом зовсім в дусі давно-перейденої стадії російської критики. Дехто може зауважити, що д. Єфремов йде за Драгомановим. Се невірно. Він любить часто згадувати за Драгоманова, але в своїх писаннях далеко відбігає від просвітителя Галицької України. В Драгоманові відразу видко глибоку-освічену людину, що перейшла історично-

соціологічну школу. Ерудицію д. Єфремова очевидно не можна й рівняти з Драгоманівською, а позатим він не соціолог, а просто моралізатор. Ріжниця велика. Та скрізь вона видніє. Навіть зверхня форма — яка відмінна! Чи ж можна точну, стислу, енергійну мову Драгоманова рівняти з солодкуватою і розтяглою мовою д. Єфремова? Драгоманов, вічно тримаючи руку на живчику життя, говорить як тонкий політик і глибокий вчений [1]), — Єфремов же ніби бачить перед собою не читачів, не горожан, а якихсь школярів І-ої кляси: так пережовує він кожну думку, так убирає її в довгі звої слів, що критична стаття обертається в якусь навчаючу проповідь. Але одна добра прикмета у критика — його думки ясні. Ви можете вважати їх неглибокими, надто тверезими, можете не згоджуватися з ними, обурюватися, але мусите признати, що за нудною часом шкаралущою слів стоїть певний світогляд. Великомовність критика випливає не з того, що він сам неясно уявляє річ, а з того, що він силкуєть ся і без того ясну думку виложити читачеві як мога популярнійше і приступнійше.

Не хочемо сим відмовляти критиці д. Єфремова значіння. Критик робить своє діло: сіє, як уміє, те, що вважає за розумне, добре, вічне. Його писання закрашені певною публіцистичною краскою. Деякі з них заслугують повного признання (про Франка, Ів. Левицького, то що). На жаль не всі тепер приступні для нашої широкої публики, особливо ті, що друкувалися по російськи в покійній „Київській Старині", тож було б пожаданим, аби автор зібрав що найкраще і зробив нам літературний подарунок. За десять літ праці може скластися вже порядний збірник.

---

[1]) Гарну характеристику Драгоманова з' сього боку подав І. Франко в своїй відомій статті „З остатніх десятиліть XIX в." Див. його збірку „Молода Україна", ч. І, Львів, 1910, ст. 18—19.

Та маючи вже збірку д. О. Грушевського чекаючи на збірку д. Єфремова, ми перейдімо до третього сучасного критика д. Євшана, що отсе недавно випустив збірник своїх літературно-критичних ескізів друкованих по ріжних наших журналах, головно в „Українській Хаті“.

Євшан критик молодий, але роботящий. В його статтях видко шуканнє, видко, що чоловік не обмежується на здоровім хлопськім розумі, а сягає по науку до Европи. Знаннє чужих мов, очевидно, дає йому змогу безпосередно черпати з багатої криниці европейської мудрости. Біда тільки те, що й тут треба уміння: треба знати, з якої криниці черпати. А у автора не видно якраз певної школи, уміння розбиратися в річах. Бачимо тільки неясні симпатії, нахили, котрі ще не відлилися в певний сталий світогляд. На віщо ж поспішатися видавати чим дуж зелені ще плоди своєї творчости?

Книжка починається з статті „Проблєми творчости“. Перша її частина друкувалася в ч. 1 „Молодої України“ під назвою „Естетична культура“. Другу частину автор додав. На наш погляд первісна назва була б відповіднійшою. „Проблєми творчости“ — тільки збивають читача з толку. Колиб хто подумав, що се фільософська розправа з области психологіі[1]) творчости — той дуже помилився б. Автор говорить про пустку та нудьгу сучасного „творця“ та потребу иньшої естетичної (sic!) культури для творчости, культури, яка б вивела нас на свіже повітрє. Очевидно тут перед нами проблєми соціяльного характера: як для певної ціли упорядкувати життє. І саме недостача виразного та продуманого соціяльного світогляду у молодого критика не дала йому доладу, без зайвого туману і гарних фраз відповісти на питаннє. Д. Євшан

[1]) Скрізь тут, як і нижче, розбивка моя. В. Д.

говорить про розлад між життєм і думкою у сучасного чоловіка (якого саме?), що тужить за гармонією між ними. Але що (і у кого) сплоджує сей розлад? Коли, при яких умовах не стане того розладу? Даремно б ми шукали на се відповіди. Автор не означує близче ні того „творця“, що тужить, ні тих причин, що призводять до тої туги. Аджеж ся „світова туга“ єсть продукт певних обставин, залежить від відносин індивіда до осередку, отже тільки зміна сих обставин може вилічити людину від туги. Потрібна значить соціяльна операція. Тимчасом автор стає якраз на протилежнім становищу, говорячи про самодосконаленнє та ставляючи завданнєм творчости [1]) — приготовленнє возвишеної атмосфери серед загалу через вихованнє одиниць і цілих поколінь, щоб зробити їх серця здібними до приняття та плекання в собі всього гарного, радісного і величного (12).

Характеристичне для молодого критика вже те, що він говорить про прихід геніїв, про високу людину, а не про людство! Говорить про красу, про естетичну культуру, але не означує виразно соціяльних обставин сеї краси і естетики.

Прекрасні лілеї цвітуть на болоті. Багато лілей духової творчости людської розцвіло серед болота нашого життя. Автор цитує Шопенгавера, Ніцше... Вони йому милі, очевидно, самі по собі, просто як творці. Він нецікавий оцінити їх ідеї з суспільного становища. А се ж важно нам знати, щоб зрозуміти, про яку нову мораль

---

[1]) Ставляти завданнє творчости се такий же нещасливий вираз, як і той, який подибуємо в дальшій статті („Поезія безсилля“), де автор говорить про галицько-укр. письменників нашого часу, що вони „анальфабети і неуки в справах творчости“. Вони безперечно анальфабети і неуки — але в области освіти взагалі: творчість же не наука і по школах не викладається. Д. Євшан нещасливо висловився.

в життю, носителем котрої являється мистецтво, говорить він, і що під тою моралю криється? Чи мораль Шопенгавера, котрий вважав, що не людям вищої раси — буддійської — турбуватися про щастє світу сього, нехай про се турбуються „юдеї“, людці низшої раси, — котрий свою чорну філософію песимізму і всесвітнього самознищення умів примирити з вигодами звичайного буржуазного життя, а капітали заповів пруським солдатам, які боронили суспільний „порядок“ від революціонерів 1848 р.? Чи може мораль Ніцше з його очікуваннєм сильної надлюдини, справжнього аристократа і його ненавистю до маси? Чи може мораль такого аристократа „мозку і нервів“, як Стріндберґ, що не вагався казати: „Нехай чернь годується тільки вонючим часником та цибулею і заспокоює свою спрагу з каламутного болота“ (див. „Чандала“) і т. д.? Взагалі мораль витонченої людини, що здібна знестися на вершини духа і звідти зневажливо дивитися на грішну землю й на тих, що в „землі риються, потом миються“, аби достарчити культурникові матеріяльної спромоги до лету вгору, на той „гній“, що угноює ґрунт, на котрім зростає благородне племя возвишених аристократичних натур?

Колиб д. Євшан мав вироблений суспільний світогляд, котрий сягає до осяйних виднокругів золотого віку будуччини, котрий звязує долю людини з певним суспільним устроєм, єдино забезпечуючим повноту людського щастя на землі, то він би потрапив дати ясну й рішучу відповідь на поставлені питання і не накопичував би „великих слів велику силу“, турбуючи без потреби не тільки Мережковського, Луначарського, Ніцше, Шопенгавера, Рескіна, Фолкельта, а й старенького Ріхтера. Тоді зумів би він відповісти на питаннє людини, що страждає під обухом сучасности: „як рятуватися серед сучасного життя?“ (ст. 3), а нас би не зоставив в непевности, хто ставляє такі питання, кому світить ідеал королівства душі,

хто хоче гордо йти серед черні й поганства — хоче і не може? (ст. 3). І не тільки відповів би, а ще й з'ілюстрував свою відповідь фактами нашої рідної літератури.

А так його вступна стаття мало промовляє до розуму і серця читача з розвиненими громадськими поглядами і почуваннями: остільки вона неясна в означеннях. Справді — про яку людину говорить вона, про який загал, про який новий світогляд і т. д.? Люде не якесь сіре стадо, а конґломерат ріжних ґруп з ріжними потребами і змаганнями. Всі людські (навіть „надлюдські") ідеали закрашені суспільним осередком, тож в кожнім поодинокім випадку треба вміти означити, чий саме той або иньший ідеал, яка суспільна ґрупа його обстоює чи обстоювала. Тоді ми з неба абстракції зійдемо на землю фактів і намальована картина автора стане опуклою, виразною, прибере розміри, форми і зміст правдивої дійсности. Без провідної нитки суспільного світогляду рискує критик заблудити в нетрах порожніх слів.

Можна би ще не одно замітити з приводу отсього вступу до збірки. Буквально — можна споритися проти кожного речення, проти кожного твердження. Не вважаючи можливим писати цілу другу статтю з приводу статті д. Євшана і вичислювати все те, з чим я не годжуся, я все ж не можу обминути одного місця. На ст. 11 говорить він про ріжницю поміж старинною людиною, що була натурою наскрізь гармонійною, і людиною сучасною, котру дійсність мучить, котра страждає в сій дійсности і, щоб могти в ній жити, мусить піднести сю дійсність до ідеалу. Старинна людина — поясняє д. Євшан далі — се старинний Грек. Цікаво спитати д. Євшана, з якого віку перед Р. Хр. сей Грек? Чи се людина поем Гомера, чи траґедій великої трійці, комедій Аристофана, лірик Сапфо? Коли автор про се подумає, то певно сам розсміється. Адже

сучасна наука давно вже відкинула таке протиставленнє людей нашого віку людям античного світу, адже всі такі категорії, як античний світ, середні віки, відродженнє, під ударами сучасної історичної критики розбились на дрібочки і істнують ще тільки в підручниках. Справді, коли ми говоримо тепер про капіталізм, напр., в Римській державі, то мусимо ж представляти й психіку тогочасної людини подібною більше-меньше до психіки людини нашого капіталістичного віку, очевидно також відповідно до кляси. Бо от д. Євшан говорить про людей нашого часу, що їх мучить життє і вони хотять втікати від життя. Але хто саме сі люде? Страждає багато людей з ріжних кляс. Та ми знаємо, що істнує ціла велика кляса, що виступила останньою в новійших часах, що найбільше тепер упосліджена, а проте не тратить віри в життє і являється носителькою найоптимістичнійшого світогляду, не тікає від життя, а бореться з ним, певна своєї остаточної перемоги. Чейже до представників сеї кляси не можна приложити мотто д. Євшана, котрим він розпочав свою статтю. Від життя раді б утекти хиба декаденти, представники здеклясованої інтелігенції. Причини ясні: своїм походженнєм і становищем належать вони до соціяльної ґрупи, що стоїть між буржуазією і пролєтаріятом. Звідти їх хитання між сими двома клясами в ріжні сторони. Властиво ні з якою з кляс нема у них нічого спільного і тому чуються вони часто самотніми, от як Яцків (див. напр. характеристику його у Євшана, ст. 30—31).

Було б уже ліпше, якби д. Євшан розпочав свою збірку просто з другої статті — поезія безсилля, котра характеризує сучасну галицько-українську творчість „маленькихъ нудныхъ людишекъ“. Сі „творці“ очевидно самі такими себе не узнають і, перекривлюючи своїх німецьких чи польських первовзорів, ще й де-кого з несвідомих справи людців морочать. Публика часом

реторику бере за патос, вишуканість за артизм, котурни за творче пориваннє. А коли чоловік почне „писати якісь таємні знаки“, то навіть сам критик бє чолом перед ним: велетню, ніхто не збагне твоєї душі! (див. ст. 27). А що вже тій публиці дістається на горіхи, що не розгадає свійських сфинксів, не збагне тайни їх душі — не сказати!

Але чого ж се критики не витолкують дурній публиці тих таємних знаків, не відкриють тайни душ письменницьких? Чи може за мовою сучасних пітій ховається найзвичайнісінька порожнеча, духова пустка, а не глибінь духа — жадне королівство душі? Чи ж не про се говорить і сам д. Євшан на ст. 4, коли добивається иньшої естетичної культури, чи не се читаємо і на ст. 18 про тих „творців“, що ґрунт під ногами загубили?

Ясна ніби витичена лінія автора, а скільки скоків в бік! Здається критика опанувала одна ідея, — аж ні — бачимо струмочки й иньшого впливу, не зовсім перетравленого. Очевидно автор не передумав до кінця своїх ідей, не впорядкував їх, а розвивав ся в міру того, як писав. Сю невиробленість критика побільшує ще вавилонське стовпотвореннє думок критиків ріжних часів і напрямків, яке подибуємо в його творах. Чи він же вистудіював їх в звязку з умовами „життя і мистецтва“ їх доби, чи тільки брав барвисті цитати? Се стовпотвореннє, правдива мішанина „племенъ, нарѣчій, состояній“ відбилася й на викладі. Статті писалися в ріжнім часі, поміщені, здається, не в хронологічнім порядку, тому зібрані до купи нагадують справжню вивилонську вежу. Бракує збірці ясного критичного зору, єдиної провідної думки. Чи автор — простий шукач краси, естет, людина „голубої крови“, безстрастний оглядач святости, чи він борець зі злом сучасного життя, відбиттєм котрого являється, як сам він каже, мистецтво? При охоті

можна довести уступами з тої чи иньшої статті і те, і друге, і ще що иньше. А на всі наші закиди найде автор з свого багатого арсеналу не одну запереку, чи в формі модерної мітралєзи. чи старої поржавілої гаківниці... Так часто ерудиція критика не годиться з основним його уподобаннєм!...

Хотілося б, щоб молодий критик в своїм „модернім“ шуканню не зманєрувався і не зійшов на ніщо, пишучи таємні знаки. Та може ще любов до краси зведе його з вершин безстрастної контемпляції в низини людського горя і мук, може він вибере собі шлях Рескіна і Морріса? Дай - боже!...

Кінчаючи отсим свої загальні уваги над книжкою д. Євшана, просив би його не гніватися за них на мене. Роблю бо їх від щирого серця, бажаючи йому дальшого самодосконалення. Ніхто не скаже, щоб він не вмів писати, або не хотів працювати над собою. Де-які його статті читаються з цікавістю, а гадки висловлені в них про того чи иньшого письменника нераз зовсім справедливі і слушні. З сього погляду заслугують на увагу особливо статті про галицько-українських „творців“, надто про божків з „Молодої Музи“, сих дрібних буржуа з походження, пролєтарів становищем, а претендентів до аристократизму духа...

Найліпша може в цілій збірці стаття про Яцкова, але автор не потрапив звязати письменника з його осередком, не зрозумів (принаймні не показує нам сього зрозуміння) появи письменника, а через те не дав нам ясного і виразного образу. Очевидно в високій мірі причинилася до сього й манєра д. Євшана писати, котра збиває його на манівці критиків з під „Скорпіона“ або „Золотого Руна“. Зате не можна не пристати на характеристику (надто розбиту) заперечних сторін Яцкова, яку дав д. Євшан в своїм етюді про нього і почасти в статті „Поезія без-

силля". Але се тільки побіжні уваги, часто не звязані з основним тоном етюда. Найменьш удатним видається нам етюд про Кобилянську, хоч автор може саме сю статтю і вважає за найкращий свій критичний нарис. Справді, сей етюд найбільше характеристичний для методи авторового критикування. Се швидче якийсь настроєвий малюнок, як живий образ письменниці. Замість пластичної постаті якась неясна тінь з долин Елізіюму.

Не будемо спинятися на иньших етюдах д. Євшана (опріч Яцкова і Кобилянської маємо літературні характеристики — Карманського, Пачовського, Лепкого, Кримського, Чернявського і Стефаника). Всі вони написані в дусі схарактеризованих вище, мають часом слушні, а часом невірні твердження, читаються не без цікавости, але недовго лишаються і в памяти. Не розбиратиму тому їх на сім місці, одначе не можу вдержатися від одного запитання: коли і в чім д. Пачовський став „соловієм України" (55)? де побачив д. Євшан у нього „чудесні краски, в яких змалював він героїв минулого"? Чи не в бомбастичнім і нуднім „Сні української ночи", котрий в Галичині так хвалять, певно за добрі наміри автора, а не за виконанне...

Зовсім до пари своїй методі дібрав д. Євшан і стиль, який нам, грішним дітям грішної землі, видається мовою не живої людини, що любить, страждає і бореться, а якогось сотворіння нечулого, якогось безтілесного прорицателя. Критик не говорить так, як чоловік, що стоїть на твердім грунті, а як той, що ширяє десь „поза обрубом життя", що прислухається не до голосу життя, а „до свого внутрішнього голосу, в якому пробивається пульс вічности" (79). Звідси — туманність вислову, натяки на недовідоме, якась заслона містичної глибини і тайни, одноманітний, повільний тон оглядача святости, спокій Нірвани.

Чи не тому ся мова така ялова, що автор тікає від людей, відвертається від усього буденного? Холодом повіває від краси, яку оглядає автор, холодом віє і від мови, якою описує він нам сю красу. Не мова се борця, що веде суспільність на стрічу сонцю золотому і говорить до неї сильно та відважно, се притишений, слабий голос мрійника, що шукає царства не від миру сього, збирається поглибляти тайни, шукає дороги до містичного, „до тих невідомих, таємних країн, що розумом їх обхопити не можна“ (31).

Сумно стає живій людині від сеї безживної мови і хочеться разом з покійником Грінченком гукнути:

„Ні, хочу я борні і досягання!
Ні, хочу діл поважних і міцних!“

Євген Гребінка.[1]

(1812—1848).

Серед письменників дворянського періоду нашої нової літератури не останнє місце займає скромний і добродушний автор „Приказок“, цінних для нас тепер не лиш тими „гарними“ думками, які старався в них проводити Гребінка, а й тим досконалим побутовим малюнком, який ми нераз подибуємо в його „Приказках“. Ся побутовість „Приказок“ значно збільшує їх художню вартість, роблючи їх не звичайними оповіданнячками на бродячі теми з моралістичною наукою, а живими образками недавнього минулого.

Гребінка вмів надати своїм „Приказкам“ тої своєрідности, котра робить їх оригінальними творами, не вважаючи на те, що сам автор в передмові до них признався, що теми позичив він у Крилова й иньших. Се умінне убрати старі, як світ, сюжети в рідну українську — не лиш мовою — одежу дає нам право зачислити „Приказки“ до кращих творів нашої красної літератури, а автора їх поставити вище иньших байкарів.

---

[1]) Друковано в „Літ. Наук. Вістн.“ т. LVIII (1912, кн. 7—8, ст. 63—78). Стаття писана з нагоди столітніх роковин народження письменника.

Але Гребінка не тільки „Приказки“ нам зоставив. Маємо ще по нім український переклад Пушкінової „Полтави“ й цілу купу творів російською мовою. Та в сих творах не був він оригінальним, наслідуючи в поезії Пушкіна, в прозі Гоголя й иньших, навіть зовсім dii minores рос. письменства, й наслідуючи так невдало, що російські його писання, свого часу дуже почитні, нині мало хто згадує.

Проте ані мова російських творів, ані характер їх не дає права історикові української літератури обминати їх без уваги. В певнім часі не можна письменника викидати з історії рідного письменства тільки тому, що він писав нерідною мовою. І так само, як не викидаємо ми М. Маркевича з його „Украинскими Мелодіями“ або великого Гоголя, так само не повинні ми забувати на російську продукцію Гребінки, очевидно „остільки — оскільки“. Лише в звязку з російськими творами на українські теми, яснійшим стане нам справжнє літературне обличче письменника і його значіннє яко письменника українського.

Літературну оцінку російської прози Гребінки дав нам покійний Лесевич.[1]) Як знаємо, випа-

---

[1]) Щоб уникнути можливих непорозумінь, мушу зауважити таке. Покійний філософ в своїм інтереснім нарисі подав нам характеристику Гребінки як морального типу письменника ремісника. Ремісництво, мовляв, спричинило недостачу в творах внутрішнього змісту, щирого переконання, захоплення якими-будь поглядами. Ось чому, на думку Лесевича, виступає Гребінка в своїх творах такою несимпатичною людиною, з дрібязковими і плиткими почуттями, взагалі людиною безідейною, з неглибоким внутрішнім змістом. В своїй статті я не маю очевидно наміру полемізувати з Лесевичем, торкаючися його поглядів на нашого письменника лише остільки, оскільки се причиняється до кращого ілюстрування моїх власних думок, але на сім місці я позволю собі на пару загальнійших уваг з приводу характеристики, даної у Лесевича. Ремісництво тільки обнижує внутрішній зміст творів письменника, а не творить його. Ремісником чоловік доперва робиться в своїх творах, але висловлює він в них те, що перед сим на його світогляд

ла вона не дуже прихильно. Чорно змалювавши сю творчість Гребінки, Лесевич на хвильку став здивований перед його українськими приказками, їх свіжістю і **ідейністю**.

Пригадуємо його слова: „Гребінка поет — та ще поет український — се щось зовсім незвичайне, ненормальне, виключне, — якийсь ясний промінь в темнім царстві“...[1]) Далі Лесевич подає поясненнє сього дивного факту в творчости Гребінки — вплив **етнографічного** осередку на молоду незабруднену ще душу. Не можна зовсім з сим поясненнєм згодитися. Адже-ж знаємо, що довгий час по переїзді до Петербурга писав Гребінка крім невдатної прози й **далеко кращої поезії російської** і **де-що по українськи**. Що-ж тут важить?

Мова се спричинила, ось де ключ! — закричить иньший. І в сім поясненню буде трохи правди, але не вся, бо мова може бути рішаючим чинником лише в справі **художности**, а не ідейности. І се в данім разі так і є: російські твори Гребінки лише меньше художні, ніж його українські „Приказки“. Що до ідейности, то Гребінка на мій погляд в них не меньше сам собою, як і в „Приказках“, бо тут рішає не мова, а иньші чинники, передовсім положеннє в суспільстві. Як ні як—автор був **дворянином**, **властителем душ** і **чиновником**. Передовсім се мусіло відзложилося й виллинуло. Адже ремісником може бути й найбільш радикальний чоловік і, навпаки, талановитий художник може бути найдиких поглядів. Що більше — талановитий письменник може поволі розмінятися і стати ремісником, а знов ремісник часом може здивувати нас силою чуття там, де не наслідує иньших, а **творить** своє, там, де він безпосередній. Але скрізь він буде дитиною свого часу, свого стану. На мій погляд Гребінка й був що до свого **громадського** світогляду однаковим чоловіком скрізь в своїх творах, як українських, так і російських. На сім пункті моя незгода з талановитою Лесевичовою характеристикою Гребінки.

---

[1]) „Русская Мысль“ 1904, кн. 2, ст. 30.

битися на його духовій фізіономії. Був се звичайний собі, середній чоловік, урядницька благонадійність котрого безсумнівна, але очевидна також і „благонаміреність“ його світогляду, розуміючи сю доброзичливість в тодішнім кращім значінню сього слова: як певну поступовість в рамцях істнуючого ладу.

До того-ж майже всі ті ідеї, які помічаємо в „Приказках“, мали, як знаємо, надто — сказати-б — міжнародній бродячий характер, [1]) щоб Гребінка потрібував відрікатися їх в пізнійших літах. Вони були так само „благонамірені“, як і ті, які подибуємо в російських його творах, де автор також виявляє „добре серце“ і готов пролляти сльозу над людським нещастєм, що признає і сам Лесевич. Байдуже, що симпатичні ідеї тратили на своїй виразности, розводнені потоками пустопорожньої балаканини, — важно, що вони були, а були вони тої самої марки.

Як чоловік „освічений“ і до того ще літератор, Гребінка не міг не почувати себе вищим від своїх сусідів — поміщиків, культурнійшим, гуманнійшим, словом „столичним“ чоловіком в порівнянню до простацьких, грубих провінціялів. Тому то так завзято й висміював їх, утрируючи сатиру Гоголя. Тепер нам нудно читати сі висміювання і невисоко ми їх можемо цінити, але своє діло вони робили, будячи сяку - таку думку і навертаючи на бажаннє ліпшого — хоч би в зверхніх формах громадського життя (в своїм поміщицькім, розуміється, окруженню). Маловажити їх так само годі, як маловажити подібні їм по художности і почитности твори Амфитеатрова або Вербицької.

---

[1]) Гребінка бореться з кривосуддєм, правом сильного і багатого, стремліннєм вийти на панську лінію, славить чесність і чистоту, котрих ніщо не сплямить, добре обходженнє з низшими і таке иньше.

А Гребінка при сім ширив і сякі-такі симпатії національні, чого також не вільно забувати, бо не вважаючи на всю невиразність і плиткість національної ідеї в його творах, присутність її все-ж таки була досить помітна.

Вкупі з иньшими подібними творами в російській мові на українські теми (а їх у тім часі було чимало) й Гребінчині поезії та історичні повісти робили своє діло, будячи або не даючи заснути національним симпатіям серед сучасного йому покоління,[1]) тому й переходити до порядку дневного над його російською продукцією ніяк не можна, яка б ні слаба була ся продукція під оглядом художнім, або ідейним.

Низше я торкнуся ідейної сторони Гребінчиних творів, а тепер коротенько спинюся на джерелах його ідей, передовсім національних. Розуміється, я не можу широко розписуватися про тогочасне національно-культурне життє, в атмосфері котрого жив і розвивався наш письменник, бо докладне виясненнє сеї атмосфери виходить поза рами моєї статті. В ній я зазначу лише найголовнійші з тих чинників, під впливом котрих виробився світогляд Гребінки.

Отже передовсім не повинні ми тут забувати за обстанову домашнього життя нашого панства, не позбавлену ще тої своєрідної побутовости, тих старих традицій, які йшли ще з XVIII в. Обрусіннє тоді було ще в початках і не встигло ще зробити наше панство якимсь національним чужинцем на Україні. Не торкаючися вже чисто політичних традицій Гетьманщини, сильних ще в багатьох значнійших фаміліях, досить звернути увагу на те, що національна атмосфера не вивітрилася ще з життя домашнього, родинного,

---

[1]) З пізнійших часів про такий вплив напр. „Чайковського“ маємо свідоцтво ученика Гребінчиного Срожевського в його згадці за Гребінку (див. „Историч. Вѣст.“ 1900, XII, ст. 1018).

особливо серед меньше заможних фамілій, а до таких власне належали Гребінки: Павло Гребінка, батько нашого письменника, як каже його перший біограф Михайлов, мав лише 50 кріпаків.

Се життє ще було пересякнуте своєрідною побутовістю і звичаї та обичаї старовини мали над ним свою силу. І хоч батько Євгена назвався вже Гребьонкіним, а хутір свій, наслідуючи иньших „модників“, тогочасних, перехрестив на „Убѣжище“ — як знаємо в тих часах багато всяких таких „Убѣжищъ“, „Отрадъ“, „Усладъ“ et cet повстало в найріжнійших кутках України — проте рідна стихія ще панувала і в панськім домі, тим більше, повторяю, в такім малозаможнім, як Гребінки.[1]).

---

[1]) Досконало, парою-двома штрихів змалював нам обставини тодішнього дрібнопоміщицького, чисто хуторського життя, далекого від обрусіння, котре ледві що продиралося на сі хуторі, сам Гребінка в своїй передмові до „Ластівки“, а знов про додержуванне народніх звичаїв в родиннім його гнізді говорить він в своїх автобіографічних „Записках студента“ (див. Собр. соч., вид. Гербеля, т. І. ст. 319—320), не забувши додати, що „звичаї старовини завсігди для мене святі“. В великопанських домах впливи обрусіння були очевидно і в тих часах уже домінуючими, але й тут не вивітрилися певні національні симпатії навіть у найбільш відірваних від рідного грунту людей. До речи, не спиняючися на сій темі докладнійше, я позволю собі між иньшим звернути увагу читачів на цікаву від сим оглядом книжку сучасника Гребінки, Ів. Борозди „Поэтическіе очерки Украины, Одессы и Крыма“. Письма въ стихахъ къ графу В. П. З(авадовском)у. Москва, 1837, в котрій знаходимо опис життя тогочаского українського панства. Сам Борозна до певної міри захоплений по романтичному етноґрафічною стороною укр. народнього життя. Він у своїй книжці раз-у-раз говорить про красу сього життя, згадує про повіря, про кобзарів і їх пісні et cet. „Люблю и въ мелочахъ національность“, заявляє він якось. Так от згадує він і про хор, котрий співав у графа при обіді, за десертом укр. пісень. Але даймо слово самому Борозні:

„Исчезли музыканты. Взоры
Вдругъ обратили всѣ на хоры;
Тарелокъ, рюмокъ стихнулъ стукъ —
И очаровываетъ слухъ

Та поза впливами „горниць“ істнували ще иньші впливи — впливи кухні, „людської“, стихійні впливи того мужицького моря, котре оточало кругом панські острівці. Особливо сильними бувають впливи мамок, няньок, а згодом мужицьких дітей, — товариства дитячих играшок молодого панича чи панночки. Пізнійше сі стихійні впливи зміцняла освіта, впливи літературні.

Всі ці впливи чергувалися й у Гребінки. Михайлов, один з перших біографів нашого письменника, згадує саме за вплив няньки, котра ходила за маленьким Євгеном і бавила його своїми несчисленними оповіданнями.

Розуміється няньчині оповідання і пісні не були одинокими. Вони може тільки перші збудили любов до свого, а потім і в молодости і в дозрілих літах піддержували сю любов і иньші співці та оповідачі.

Про сей вплив „ґрунту“ говорить і сам Гребінка в своїх російських поезіях:

„Измлада, отъ самой моей колыбели,
Мнѣ грустно стенали пастушьи свирѣли:
Печаль разливалася въ пѣсняхъ родныхъ:
Рыдая я слушалъ унылую чайку;
Мнѣ пѣли, как ляхи сожгли Наливайку“
(„Печаль“),

а в „Признаніи“ знаходимо такі рядки:

„Какъ тяжкіе вздохи печали глубокой,
Какъ матери вопли надъ гробомъ дѣтей,
Мнѣ въ душу запали далеко, далеко
Украины пѣсни моей“...[1])

Подібні признання можна надибати і по иньших поезіях, див. напр. „Курганъ“, „Украинскій Бардъ“, „Опять передо мной знакомыя поля...“

Малороссійскихъ пѣсенъ звукъ:
Восторгомъ чувства закипѣли,
Какъ чайку древнюю запѣли“ (16).

[1]) Див. Соч. т. V-й, 94—95 і 117.

До впливів етнографічного осередку дуже скоро прилучилися книжні. Варто відмітити тут вплив першої української книжки — знаменитої Енеїди. Один із домашніх учителів Євгена — Кудрицький ось що говорить про свого учня:

„Цікавість його була надзвичайна. Часто наука розпочиналася й кінчалася його запитаннями, а моїми відповідями. Особливо цікавили його Славяне, українські гетьмани, Енеїда Котляревського, повіря про відьми, чарівниці і таке иньше“ (Соч. Гребенки, вид. Гербеля, т. I, стор. XII).

Перші літературні спроби Гребінки, здебільшого українською мовою (пор. біографію, Соч. т. I, ст. XVIII), припадають на часи перебування в Ніжинському лицею, серед учителів котрого був між иньшим I. Кулжинський, автор „Малороссійской Деревни“, що добре відносився до свого ученика. Сам він оповідає, що „не було того дня, щоб Гребінка через лісу не перелазив до мене. У мене брав він читати журнали й альманахи, оповідав мені про свої заняття і вкінці почав показувати свої вірші“ ((ibid., ст. XV). Не забудьмо, що в тім часі Кулжинський не був ще ворогом українського руху, а навпаки був одним із діячів його. Розуміється, учитель, який високо ставив українські пісні і молоду українську літературу, мусів в сім напрямі впливати й на ученика, знайомлячи його з відповідними літературними творами. А український літературний рух був уже тоді, як знаємо, представлений кількома дуже цінними творами, які значно поглиблювали національну самосвідомість. Ще в лицейських часах мусів Гребінка познайомитися і з „Опитом“ Цертелєва і першим збірником українських пісень Максимовича і з харківськими журналами, в яких містили свої українські вірші Василь Маслович і П. Гулак Артемовський, тоді уже „відомий поет“ (так його називає сам Гребінка в примітці до своїх „Приказок“). „Історія Русов“,

так розповсюджена в тих часах, само собою розуміється, теж мусіла вже рано бути відомою Гребінці — з неї бере він сюжети своїх російських поезій на історичні теми, йдучи за прикладом М. Маркевича.[1])

Літературні впливи могли лише зміцнити національну свідомість, збуджену традиціями побуту, тими обставинами життя, серед яких зростав Гребінка. Закинутий долею далеко від рідного краю він і на чужині почував себе Українцем і раз-поз-раз згадував з теплою симпатією і журбою

„На холодной чужбинѣ
О милой родной сторонѣ“.

Нема жадної підстави гадати, що Гребінка лише строїв із себе козака на чужині. як то доводить Лесевич. Проти сього говорить сама щирість тону подібних ліричних виливів його, чи то в його поезіях, чи то в прозових писаннях. Лесевичові не подобається напр. передмова до „Ластівки“. Правда, мова її нагадує вже ту специфічно „українофільську“ балаканину, яка так неприємно вражає нас напр. в писаннях Мордовця, але все-ж в ній до роблености патосу і патякання посліднього ще дуже далеко і нераз чується правдиве чуттє. Та коли і в прозі на згадку про рідний край чулися щирі нотки, про вірші вже й мови не може бути — які б слабі вони ні були, в усякім разі в них був Гребінка і самостійніший і, що важнійше, щирійший, ніж у своїй російській прозі. І коли в прозі Гребінка був так мало оригінальним ремісником, безталанно передражнюючи иньших, то в поезії, хоч і чужою мовою, вмів і він бути самим собою.

Розумію тут очевидно російську поезію, бо в українській — оригінальність і щирість його

---

[1]) Знаємо, що й пізнійше крім друкованих матеріялів до укр. історії перечитував він і рукописи, про що сам згадує в нарисі „Лубны“ (див. том. V, ст. 268), записуючи одно історичне оповідання з приміткою, що він його „ніде не вичитував ні в історії України, ні в рукописах“.

безперечні і не викликають сумнівів навіть у Лесевича.

Розуміється вірнопіддані службовики, серед котрих не бракувало Кирпів-Гнучкошиєнків, не могли добре впливати. Їх урядові погляди, їх офіціяльний патріотизм мусів так чи инакше відбиватися на змісті й обємі українських симпатій не лиш їх власних, а й тих, з ким вони приятелювали.

Але не треба забувати, що певні українські симпатії примирялися і примиряються й досі з сим офіціяльним світоглядом нераз у найбільш офіціозних особистостей. Значить не треба перебільшувати шкідливости чиновницького впливу на Гребінку. Сей вплив міг виявитися головно в области політично-соціяльних поглядів, підготовленій вже самим соціяльним становищем письменника — урядовця і поміщика. На українську діяльність Гребінки скорше мали негативний вплив якраз подуви з иньшого табору — ліберального, висловом котрих була зїдлива антиукраїнська критика Бєлінського.

Гребінка, як знаємо, не був самотний у Петербурзі. Тут знайшов він земляків, котрі так само, як він, любили рідну мову і літературу. Яке б ні було се коло — розуміється серед його петербурзьких знайомих могли бути люде з маловиробленим національним світоглядом,[1]) — але все ж не можна забувати, що саме в Петербурзі видав Гребінка свої „Малороссійскія приказки". Очевидно були люде, котрим сі приказки подобалися і котрі радили їх видати.

---

[1]) В роді того скалозуба Михайла Соловєва, товариша Гребінки по Ніжину, про якого Гребінка згадує в листі до свого приятеля Новицького, що „він смертельно охочий до української мови і ми часто втішаємося словами: „гоготить, стугонить, шамотить, чемчикує і т п.". (Див. Г. Коваленко, Життє Є. Гребінки. „ЛНВ" 1899, кн. II, ст. 81). Хоч правда з листу не видко, або ся „втіха" мала на цілі глузуваннє з рідної мови.

Лесевич не високо ставить ту компанію земляків, в якій обертався Гребінка, бо се були чиновники, які, казав він, уживаючи виразу Гоголя, лише „сповняли ябедою департаменти“. [1]) Але иньших Українців, крім урядовців і шкільної молодіжи, тоді й не було либонь у Петербурзі. Письменники тоді, як знаємо, також були здебільшого урядовцями. Тай сам Гребінка їхав у Петербург шукати посади урядовця, отже й попав у свою компанію. Про сі наміри читаємо в його автобіографічних „Записках студента“: „У військову службу я тепер ні защо не піду; війна скінчилася: що я робитиму? Знову кочуватиму од села до села, з міста до містечка: нудитися або залицятися до дочок поміщиків, аби знечевя якось забити гулящий час? Ні, переміню шаблю на перо, поїду у столицю, в Петербург: там широке поле до розумової діяльности, там стільки міністерств, там я з користю уживу свого знання“. [2]) Вибираючися до Петербурга, журився Гребінка, як він житиме сам на чужині. Про се писав він до свого приятеля Новицького: „Думав я довго, їдучи: що з мене буде в Петербурзі, що я там робитиму між Москалями?“ Але вийшло, що Петербург є колонія освічених Українців. Всі урядові інституції, всі академії і т. п. — повні земляків, і приймаючи чоловіка на службу, на Українця звертають особливу увагу, як на un homme d'esprit“... [3])

Знайомі Гребінки уряджували українські спектаклі, цікавилися новинами української літератури. В що-йно згаданім листі писав Гребінка, що на мясниці студенти Военно-Медичної Академії грали у своєму театрі „Наталку Полтавку“ [4]),

---

[1]) „Русск. Мысль“ кн. II, стр. 36.

[2]) Соч. т. I. ст. 330. Розбявка моя. В. Д.

[3]) Г. Коваленко, Життє Євгена Гребінки. „ЛНВ“, 1899, кн. II., ст. 80—81.

[4]) ibid. ст. 81.

а в листі до Квітки читаємо таке: „Жду і не діждусь Оксани! І одбою нема од наших хлопців, а їх таки тут є з московський десяток! Як їм сказав, то тільки й речи: „а що приїхала?“ і т. д.[1])

Серед знайомих Гребінки був і В. Григорович та иньші, а згодом і Т. Шевченко, в визволенню котрого з кріпацтва також і Гребінка брав деяку участь. Коло земляків, поїздки на Україну, переписка з укр. діячами (Квіткою, Котляревським та иньш.) не могли не піддержувати українських симпатій у нашого письменника.

Національні симпатії Гребінки розуміється нема чого доводити — сам факт писання рідною мовою, заходи коло видання українського журналу, результатом яких був збірник „Ластівка“, за се говорить, тому не на те, щоб доводити сі симпатії, нагадаю деякі мотиви в його писаннях, а на се, щоби змалювати їх характер.

Отже каже Гребінка не забувати рідного краю: „Ви, братця, все таки домівки не цурайтесь“ („Рибалка“); доводить вагу рідної мови; високо ставить твори рідної літератури — пригадуєте, як він висловлюється: „Станеш, каже, у сто десятий раз читати Котляревського Енея або повісти Грицька Основяненка — і читаєш, і смієшся, і плачеш“ („Так собі до земляків“); журиться, що сих творів не беруть у журнали (пор. листи до Квітки, в котрих він вихвалює твори Квітки, Шевченка, та иньших, що пишуть „християнською“, „чоловіческою“ мовою, й каже: Як то народ пише гарно по нашому, і чом от у тії журнали нічого не беруть?); завсігди памятає про рідну землю, „Україну — мать“, як її він кличе („Богдан“), виспівуючи красу її і її сумну історію; вміє оцінити як слід неприхильні рідному народові писання, називаючи напр. „Козакъ —

---

[1]) Соч., т. I, ст. XXVI.

стихотворецъ“ кн. Шаховського „пародією на Україну“ (Соч., т. V, ст. 277) та радючи виставляти замість сеї пєси — пєси Котляревського і Основяненка (ibid., ст. 279) і т. д. Всі ці заяви свідчать про очевидні національні симпатії письменника, але нічого не говорять про політичну сторону сих симпатій. Як Гребінка задивлявся на сучасне становище України, які політичні ідеали що до України він мав? Безпосередньої відповіди на се не маємо, але посередно можна відгадати його погляди. Про жадну самостійність України, або взагалі якусь її осібність, напр. в формі автономії, Гребінка, можна сміло сказати се, не думав: Україна навіки тісно звязана з Московщиною, поза істнуючі форми політичної управи — самодержавної монархії, яка спирається на всесильну бюрократію, думка його не вибігала. Нових ідеалів на сім шляху не було у нього, а про поворіг старого не було й мови. Гребінка був вірний чиновник, зовсім благонадійний!

Його домагання обмежуються на чисто культурних справах. Розуміється після здавлення бунту декабристів і першого польського повстання (1831) трудно було висловлювати якісь надто вільнолюбні політичні гадки. Тихо сиділи, як знаємо, навіть ті, що в 1825 р. хвалилися, що дух Полуботка ще живий на Україні,[1]) але все ж деякі надії жили ще і навіть знаходили вираз в літературі, як свідчить про се вірш Гулака Артемовського з приводу польського повстання,

---

[1]) В осени 1825 р. писав Маркевич до Рилеєва, дякуючи йому за „Войнаровського“ і „Наливайка“, таке: „Ми не спустили ще з очей дії великих мужів-Українців, в багатьох серцях не зменшилася давня сила почувань і відданости вітчині. Ви ще знайдете у нас живим дух Полуботка“ (Див. Семевського, Политич. и общ. идеалы декабр., ст. 301). В звязку з сим набирає особливого значіння справа обвинувачення маршалка Лукашевича в зорґанізуванню таємного товариства, яке ставляло собі за ціль — незалежність України.

в якім він виявляє свою радість „що Білий царь нас голубить: звелів не рекрута, а козака з нас брать“. У Гребінки й сього нема, а як знаємо, він сам служив в малоросійськім козачім полку, зорґанізованім в 1831 р.

В згаданих вище автобіографічних „Записках Студента“ знаходимо тільки дуже побіжну увагу про сей епізод. Я наведу відповідний уступ (в перекладі), бо досі на него забували всі, хто писав про Гребінку, тимчасом сей уступ має певний інтерес.

„Ніколи Україна не була для мене такою гарною як тепер. Царь забажав від неї козацьких полків — і раптом все заворушилося: цілі села готові уоружитися, аби вволити волю свого государя. Де треба взяти 50 чоловіка шерегових козаків, там являється сто охотників; вісім полків виступило на весні; тепер вербують резерви.

Сими днями в повітовім місті відбудуться дворянські збори для вибору офицерів. Я маю вчену степень — вона також офицерський чин; проситиму згоди батька-неньки і піду служити. Тепер війна; скільки випадків відзначитися, зробити добро!...

Одного я боюся: коли простий народ, кидаючи свої мирні заняття, валками валить під прапори, які ще за предків їх далеко вславилися голосною славою, валками більше численними, ніж треба, то що буде на дворянських зборах, куди являться люде освічені?“ (Соч. І, ст. 317).

Ніякого особливого патріотизму, як бачимо, автор не виявив, крім охоти відзначитися на службі „отечеству“. Правда й писалися сі „Записки“ геть-геть після того, як козаччина 1831 р. скінчилася повною руїною покладаних на неї українським громадянством надій. [1])

---

[1]) Про козаччину 1831 р., див. Н. С. „Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX

Ніяких отже ілюзій навіть в вірнопідданочиновницькій одежі не могло лишатися і хоч Гребінка й згадає часом в поезії, як колись

> Дрались Украины сыны
> За вольность родины святую („Курганъ“),

то тільки тому, що билися вони колись з Поляками. Якже вибилися зпід їх власти і прилучилися до Москви, все стало гаразд на віки вічні. Докладно свої думки на сю тему розвинув Гребінка в поемі „Богдан“ (Соч. т. V, ст. 7–81).

Не буду переповідати сеї поеми — її зміст доля Богдана Хмельницького, розказана за „Історією Русов“ і Бантиш-Каменським. Починається прологом, досить інтересно складеним, де виступають русалки, тіни — Павлюка, Остряниці, Наливайка, які оповідають про себе за „Історією Русов“, — тінь дівчини зґвалтованої Поляком, голос зпід каміня. Русалки змальовані за народніми оповіданнями.

Сей пролог найінтереснійша частина. Цікаво, що „Великий льох“ Шевченка нагадує його своїм укладом. Дальше йдуть діалоги, головно між Хмельницьким і священиком, пересипані короткими описовими картинами в смаку „Полтави“ Пушкіна, часом незлими. Діалоги ж нагадують головно „Бориса Годунова“. На мій погляд се найслабші місця в цілій поемі, але зате тут знаходимо цікаві політичні міркування Гребінки, на котрих слід спинитися.

Богдан торжествує перемогу.

Він на вершку слави. Йому усміхається царська порфира, котрою його манить султан.

Та про царювання боїться й думати Хмельницький:

вѣка“. „К. Ст.“ т. 59 (1897 р. кн. 10–12) та І. Павловського. Малороссійскіе козачьи полки въ борьбѣ съ Поляками въ 1831 году. „Труды Полт. Уч. Арх. Ком.“ вип. 7 (Полтава 1910), ст. 108–114.

„Столѣтія царей намъ освящают.
Издѣтства въ нихъ привыкли видѣть мы
Святую власть помазанниковъ божьихъ
На недоступной высотѣ“ (53).

Він простий козак і не хоче накликати біди на Україну, памятаючи приклад Годунова. Тимчасом Поляки готові, відотхнувши, знову здавити Україну. Треба отже її забезпечити, але піддатися Порті на його думку „грішно і нерозважно“, а тут

„Самимъ же намъ держаться невозможно:
Направо степь, налѣво степь кругомъ;
Нигдѣ преградъ природа не дала
Намъ отъ враговъ; задумали и — разомъ
Какъ воды къ намъ текутъ со всѣхъ сторонъ...
Границы наши -- буквы на пескѣ:
Повѣялъ вѣтръ — и ихъ какъ не бывало.
О, еслибы опоясать Украйну
Широкими, глубокими морями,
Или вокругъ ея воздвигнуть горы,
Тогда бы, а теперь она — какъ ива,
Растущая сироткой у дороги:
Ее не топчеть развѣ кто не хочетъ...“ (ст. 53—54).

Се місце дуже цікаве — воно свідчить, що Гребінці не чужі були думки про Україну, як самостійну державу. Чому не сталось того і чи станеться? — повисші рядки вимовно розвязували се питаннє, яке розуміється не у самого Гребінки повставало.

Рішивши так питаннє про границі, говорить Гребінка далі устами Хмельницького, що для України є лише єдина надія на спасеннє — се злука з Москвою, де „як дерево життя на берегах Евфрата“ росте „рідних царів святеє поколіннє“, під берлом котрих „живе народ щасливо й безтурботно“ (54). І Богдан марить:

„Соединю разрозненныхъ судьбою
Ужь нѣсколько вѣковъ родимыхъ братьевъ.
У ногъ царя московскаго сложу
Мои гетманскіе клейноды
И счастіе прямое укажу
Украинѣ изъ родовъ въ роды“...

Йому привиджується часом немов уві сні:

„Передо мной раскроется пространство
На необъятные впередъ вѣка...
И вижу я: тамъ царство безъ границы
Надвинулось на многія моря;
И западъ, и востокъ, и югъ, и сѣверъ.
Въ одно слилось; вездѣ языкъ славянскій,
Вездѣ святая праведная вѣра.
И правитъ имъ одинъ великій царь...
И царство то чудесное — Россія!“ (55).

А вкінці бандурист співає про те, що

„Братья обнялись родные —
И сильны опять,
Какъ великая Россія
Да Украйна мать“ (78),

а народ на умовляннє Богданове дати присягу на підданство московському цареві, котрий згоден Україну „на вѣкъ подъ свой покровъ высокій взять,“ гукає розуміється „волимо, волимо“...

Коментарів до сього не треба жадних: український письменник був російським патріотом. [1])

Але не треба думати, що се виїмок. У моїй попередній статті про „Історію укр. письменства“ д. Єфремова читачі можуть знайти цілу низку подібних фактів.

Иньші писання Гребінки на українські історичні теми нічого не дають для вияснення політичної сторони його національного світогляду, показуючи лише його любов до свого рідного минулого та зацікавленнє ним. [2]) Автор

---

[1]) „Богдан“ припадає на 1839—1843 рр. Як знаємо, „Ластівка“ вийшла 1841 р., а 1844 був ще укр. вірш Гребінки у „Молодику“ Бецького.

[2]) Крім „Богдана“ укр. історичних тем торкаються: „Курганъ“, „Нѣжинъ-Озеро“ (леґенда), „Украинскій бардъ“ (бандурист) і „Гетманъ Свирговскій“. Крім сього укр. симпатії виявляє поет в ліриках: „Печаль“, „Казакъ на чужбинѣ“, „Признаніе“ та в парі иньших віршів названих ним „украинскими мелодіями“. З прози історичних тем торкаються: оповідання „Вотъ кому зузуля ковала“ і „Нѣжин-

уміє відчувати. Вид могили у степу і пісня чумака,

„О Самойловичѣ — гетманѣ,
О запорожскихъ казакахъ“,

пісня, котра у самого співця викликала „пламень дѣдовъ на глазахъ“, наповнювала й слухача — „вдохновеньемъ дивнымъ“ і він признається, що толі

„дивнымъ чувствомъ обуянъ
Глядѣлъ на сумрачный курганъ...
Мои горѣли чѣмъ то очи,
И свитокъ древности сѣдой,
Я мнилъ, развернутъ предо мной“
(Курганъ).

Але поза сими — „сльозою“ чорноокої дівчини, похилою головою старого, горіннєм очей у парубоцтва та тремтіннєм дітей „отъ пѣсни стороны родной“ — більш нічого не знайдете в сих віршах. Гребінка не зважиться сказати, як Маркевич:

„Гетьманщины нѣтъ, Хмельницкаго нѣтъ,
А съ нимъ и счастья давнихъ тѣхъ лѣтъ“...

Я думаю, що причиною сього була не стільки тодішня загальна політична атмосфера, аджеж „Украинскія мелодіи“ вийшли в 1831 р., як певна ріжниця соціяльного становища авторів. Гребінка — дрібний панок, який удержувався з державної служби, не міг бути таким радикальним (спеціяльно в области політичній), як заможний і незалежний пан, яким був Маркевич і багато иньших патріотів наших, — Полетики, В. Лукашевич et cet.

Нічого не дає нам під сим оглядом і історична проза. А в тім обі довші річи — „Золотаренко“ й „Чайковський“ видавані кілька разів осібно, як у російськім первотворі, так і в укр. перекладі, повинні бути відомі читачам. Тому

скій полковникъ Золотаренко“, та роман „Чайковскій“. Сюди ще можна долучити опов. „Мачиха и панночка. Малороссійское преданіе“.

спинятися на них не буду. Художніми прикметами сі твори не відзначаються, особливого розуміння рідної історії не зраджують і можуть свідчити хиба тільки про неглибокість національного світогляду і слабкість історичних традицій у письменника. Виставлюваннє грубости давньої укр. старшини і ґалантний уклін перед культурністю сучасних російських військових достойників, які подибуємо в „Чайковськім", тільки підчеркують сю неглибокість.

Якою благонадійнсю зробив Гребінка „Полтаву" Пушкіна, відомо вже давно. Ще Кониський в своїх „Відчитах" у „Світі" звернув на се увагу. Пригадуєте, напр. слова Мазепи у Пушкіна:

„Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительствомъ Варшавы,
Подъ самовластіемъ Москвы".

У Гребінки-ж вийшло се місце так:

„Давно без батьківської слави
Ми, як воли, в ярмі жили
У підданстві або Варшави
Або великої Москви".

До перекладу, розуміється, не можна дуже чіплятися, але наведений уступ надто вимовний навіть для перекладу.

Соціяльні ідеї творів Гребінки також були досить уміркованi. Право сильного і багатого над бідним і незаможним, покора і праця низших, нерсбство і пиха вищих, кривосуддє et cet. — все це теми, котрих торкаєся, все це суспільні гріхи, котрі бичував цілий ряд письменників у Росії давно вже перед ним і то не лише в байках. А в байках, як знаємо, усе це на цілу Росію розніс Крилов і його меньше славні попередники. Розуміється не повинні при сьому забувати ми й про впливи рідного письменства, в ко-

трім уже й Котляревський і Гулак-Артемовський торкалися гнійних болячок соціяльних.

Важнійшою заслугою автора „Приказок“ було те, що він злегка торкнувся кріпацтва. Маю при сім на увазі не всі ті загальні фрази про панів і мужиків, які гнуться перед великим паном, або у яких чуби тріщать, коли пани бються. Се все такі „мужики“, під яких легко підставити не лиш кріпаків, а й вільних людей, міщан, чиновників, або й таких властителів душ, якими були Гребінки та їм подібні.[1] Важнійша від сих легеньких натяків приказка „Злий кінь“, в котрій говориться про те, як Петро Деркач піймав і загнуздав коня. Кониський в своїх „Відчитах“ подає, що по оповіданням знайомих сю приказку написав Гребінка під впливом екзекуції, „усмирення“ бунту кріпаків у одного з його сусідів — поміщиків. Але треба піднести, що ніде Гребінка, навіть в сій приказці не виступає проти самого інституту панщини. Мораль байки всього на все та, що у доброго пана мужик не бунтуватиме, що загнуздати „злого коня“ (себто мужика) можна лише ласкою. Ширший малюнок з кріпацького права знаходимо в російській повісти Гребінки „Кулик“ (1841 р.). В ній оповідається про нещасливу любов кріпаків, що належали до панів, котрі між собою ворогували.

Певна річ, що „культурний“ чоловік, а за такого себе вважав Гребінка, не міг спочувати диким проявам кріпацького права, але ніде правди діти, надто вже добродушно ставився він до сих проявів, — гарячого, різкого протесту не чуємо у нього, недурно був він сам, хоч і неве-

---

[1]) Зате розуміється тим легше їх пристосувати й до теперішніх наших відносин. Се й мав на гадці цензор недавніх передконституційних часів, не пускаючи в цілости приказку „Ячмінь“. Пор. цікаві сторінки про се в статті Ів. Кревецького „Не было, нѣтъ и быть не можетъ“. „Л.-Н.-В.“ 1904, кн. 7, ст. 7—8.

личким, а властителем душ. Як нормально для нього звучало слово „мій чоловік“, себ-то „мій раб“, може кожний переконатися з „Записок студента“ або нарису „Іерусалимъ“ [1])

Я не буду спинятися на иньших творах Гребінки — вони нічого не докинуть нам до відомого з вищезгаданих. Відмічу тільки, що і в них був Гребінка добродушним і доброзичливим чоловіком, який високо ставляє добро, освіту, та иньші гарні річи, який може пролити сльозу над недолею людською і признати добре серце і розум у людей, що стоять на низшім соціяльнім ступні. Словом усі пізнійші російські твори зовсім не перечили тим загальним ідеям, які добачуємо в „Приказках“. Гребінка скрізь був добрим чоловіком, добрим поміщиком і добрим урядовцем, а ідеї його, поверхові й неглибокі, були ідеями середнього обивателя, що хотів уходити за освіченого й культурного. Зрозуміло, чому його твори так дуже читалися в своїм часі.

Я не маю потреби торкатися художньої сторони двохязичної спадщини нашого письменника, бо тут справа ясна сама по собі. Її рішив суд часу: тепер уже ніхто не читає російських творів Гребінки, тимчасом як українські його „Приказки“ на довгі часи зістануться, нарівні з байками Глібова, першою лектурою кожної української дитини, яка вчиться рідної грамоти.

Не самі ідеї, повторяю знову, тут важні, — бо зрештою, що було в них такого, чого б не знайшли ми у иньших байкарів, у яких він позичав свої теми? — важне оброблення тих ідей, та оригінальна форма, в яку Гребінка убрав сі ідеї,

[1]) Див. Соч. т. I. ст. 327 і т. V, ст. 243. Гулак Артемовський міг бути в своїм відношенню до кріпацтва далеко радикальнійшим власне тому, що не належав до рабовласницької кляси. Шевченко-ж, яко сам бувший кріпак, піднявся в своїм протесті проти панщини на височінь, якої ніхто иньший не досягав.

те талановите принатуреннє позиченого сюжету до місцевих рідних умов, українізація сього сюжету, котрою так добре володів він. [1])

І коли Росіяне так шанують свого Крилова, то у нас не меньшої шани вартий Євген Гребінка. Не входячи в глиб соціяльних відносин і торкаючися лише загальних, світових, так мовити, болячок нашого життя, „Приказки" його проте (або може через те) являються дійсним всенароднім придбаннєм і будуть жити й розумітися, поки тримається сучасний соціяльний лад, за якого можливі ще всі ті річи, які осуджуються в „Приказках".

„Сучасність" сих старих приказок для нашого часу ствердила, як я уже згадував, — не так уже давно цензура, але ся сучасність полягає не на самій аналогічности фактів старих і нових. Деяким ми можимо вложити свій, незнаний Гребінці зміст, змодернізувавши його. Така напр. гарна приказка „Гай та сокири", де в топорищах можна бачити військову силу, а в деревах усмирюваний народ, джерело тої сили. Приказка, як знаємо, говорить про залежність вищих кляс від простого народу. Цікаво, що давно вже підсувалося їй політичне значіннє. Див. про се у „Відчитах" Кониського, котрий подає, що ніби Гребінка написав сю приказку „під впливом силкування російського уряду знищити польську на-

---

[1]) Кожний, хто хотів би переконатися, як по мистецьки переводив Гребінка українізацію позиченого матеріялу, нехай порівняє приказки його з байками Крилова, напр. „Цап" з байкою „Осел" (Былъ у крестьянина оселъ), „Ведмежий суд" і „Крестьянинъ и овца", „Грішник" і „Троеженецъ", „Ворона і ягня" і „Вороненокъ", або „Рибалка" та „Крестьяне и рѣка". Особливо „Ведмежий суд" та „Рибалка" зразкові під сим оглядом.

Розгляд „Приказок" читачі знайдуть в статті Б. Вільхівського (Б. Грінченка), Гребінчині Байки („Правда", 1890, жовтень, ст. 44—69) і в брошурі А. Кучинського, Жизнь и литературная дѣятельность Е. П. Гребенки (Київ, 1900, ст. 16).

ціональність“ (див. „Світ“ 1881, ч. 8—9, ст. 147). Та Кониський сумнівається, щоб Гребінка дійсно се мав на думці.

Але захоплюючись прикметами українських „Приказок“ Гребінки, історик нашої літератури і нашого громадського життя не повинен забувати й на російську спадщину письменника, яка дає зайву рису і то рису немаловажну для характеристики не тільки самого Гребінки, а й цілого ряду свідомих Українців того часу, погляди котрих він висловлював. Російська література може обминути його російську продукцію, а наша ні. Тому згадуючи життє й діяльність автора „Приказок“, не слід забувати і на щойно згадану сторону його діяльности.

Михайло Комаров.[1])

(1844—1913).

Один по однім кидають нас старі діячі наші, ветерани українського руху в Росії. Скільки ми їх уже поховали досі! І от іще одна могила, невблагана смерть взяла ще одну жертву... В далеку неповоротну путь пішов од нас Михайло Федорович Комаров, чи краще Комарь, знаний український бібліограф і громадський діяч.

Народився Комарь 1844 р. у Дмитрівші Павлоградського повіту на Катеринославщині, до ґімназії ходив у Катеринославі, а університет скінчив у Харкові (правничий відділ) в р. 1876. По скінченню університету служив трохи в окружному суді в Острогожську на Вороніжчині, але невдовзі перейшов до адвокатури і переїхав у Київ, де жив до 1883 року, коли перейшов нотарем спершу в Умань, а згодом в Одесу. Тут і жив він до самої смерти — померши 6 (19) серпня сього року. Ось скупі біографічні дати його тихого, скромного, спокійного життя.

Молодим іще юнаком бачимо ми Комаря діяльним членом свідомої української громади на народній службі. Ще бувши студентом, пішов він „у народ", ставши за народнього учителя в селі

---

[1]) Друковано у „Літ. Наук. Вістн." т. LXIV (1913, кн. 10, ст. 120—131).

Гаврилівці Ізюмського пов. на Харківщині. Тут він студіює народнє життє й записує з народніх уст пісні, думи, колядки, щедрівки і таке иньше. Записи сі згодом побільшилися матеріялами з Новомосковського повіту (на Катеринославщині) — з села Німещини. На сей час припадає й перша його друкована праця. В 1865 році умістив він в ч. 22-ім „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ етноґрафічну замітку про два варіянти думи за Саву Чалого разом із текстом тієї думи. А коли заснуваеся в Київі „Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества“ й оголосив проґраму для збирання етноґрафічних відомостей, Комарь вислав туди свою збірку. На жаль вона не була надрукована, бо незабаром, як звісно, відділ закрито через доноси чорносотенців. Так і загинула вона, невідомо де (архив відділу передано в музей Київської Дух. Академії).

Перебуваючи в Умані, Комарь також продовжував свої етноґрафічні студії, плодом котрих була його книжка, видана 1890 р. в Одесі — „Нова збірка народніх українських приказок, прислівок, помовок, загадок і замовлянь“, прихильно оцінена ріжними вченими спеціялістами. До книжки долучив видавець відповідний бібліоґрафічний показчик літератури, а також передмову, зложену по українськи, що на ті часи було великою дивовижею.

Крім етноґрафічних занять працював Комарь також і далі на користь народньої просвіти. В 70-х рр. мин. століття заходився він укупі з своїм братом („Степовиком“) і иньшими земляками коло видавання популярно-наукових книжок для простого люду. Він обробив для українського народу славні в тім часі популяризації А. Іванова. В 1874 р. вийшли в Київі спершу його „Розмови про небо та землю“, а на другий рік — „Розмови про земні сили“. Слідом передрукувала сі книжечки й львівська „Просвіта“, що саме тоді повстала. Довго сі брошури були

сливе одинокими (поруч із славною книжечкою „Про світ Божий“) укр. популяризаціями про фізичні явища і недаром ходили вони по Україні: сіяли вони заразом і зерно знання і зерно національної свідомости. Певне не один із нас уперше з них довідався, — як се сталося напр. зо мною, коли я, бавлючися вкупі з своїми товаришами, відкрив їх в коморі на горищі в сусіднього пана, — що можна писати й друкувати „по мужицькому“ про цікаві річи — і то такою гарною мовою! „Розмови“ написані на диво приступно, чудесною народньою мовою.

І пізнійше не кидав Комарь популяризації. Під своїм псевдонімом Уманець надрукував він у „Правді“ 1891 р. статтю про А. Головатого, яку в переробленім виді, з деякими цензорськими купюрами видало десять літ пізнійше петербурзьке Добродійне Товариство („Оповіданнє про А. Головатого“, Спб. 1901). В тім же році видало се товариство й иньшу його книжечку — „Оповіданнє про Богдана Хмельницького“, яке даремно пробував видати Комарь у 80-х роках — цензура тоді не пустила. Далі, в 1907 р. одеська „Просвіта“ видала третю його брошуру про „Запорожські вольности“. Остання брошура Комаря, що вийшла перед самою його смертю, се „П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову“ — про автора чудового перекладу Євангелія на нашу мову та його вікопомну працю.

Але не стільки сі праці, самі по собі розуміється варті всякого признання та вдяки від українського громадянства, роблять дорогою для нас память покійника. Славне його імя для нас завдяки його капітальним працям по укр. бібліографії та завдяки складеному ним „Російсько-українському словарю“ (4 томи, Львів, 1893—1898). В передмові до сього словаря (що вийшов під псевдонімом М. Уманця і А. Спілки, себто

*

Адеської Спілки) оповідає Комарь історію його повстання.

Отже спершу почав Комарь для власної потреби робити додатки до виданого в 1874 році словаря М. Левченка („Опытъ русско-украинскаго словаря“), і невдовзі сих доповнень назбиралося більше, ніж було слів у Левченковім словарі. Земляки радили Комареві видати сі доповнення, але він відмовився. Тимчасом, переїхавши в початку 80-их років до Київа, пристав Комарь до тамошньої української громади, відомої тепер під назвою „Старої громади“. Тут він став близько до гуртка „словарників“, що складав українсько-російський словарь з величезного матеріялу, збираного двадцять років по всіх закутках України (се той словарь, що його обробив і доповнив Грінченко, а видала ред. „Київської Старини“). Комарь використав сей матеріял для своєї мети, дібравши собі тямущих співробітників, — зпоміж них згадує Комарь у своїй праці між иньшим О. Пчілку і М. Старицького. Покинувши Київ, не покинув Комарь свого діла і далі працював над своїм словарем і в Умані і в Одесі, теж при допомозі місцевих земляків. Тепер ми негодні собі навіть уявити, в яких тяжких, неприхильних обставинах доводилося Комареві та його товаришам складати таку мирну річ, як словарь, а тимчасом так було. В статтях своїх в „Раді“, присвячених памяти Комаря, дд. Єфремов і Василько (А. Ніковський) розповіли дещо про умови, в яких укладано словарь.

„Для мешканців Умані, для обивателів сонного й лінивого міста, — оповідає д. Василько,— в сій роботі серйозній і ідейній, а значить і незвичайній, було багато такого, що дратувало, будило совість і тим більше дратувало. Городські штукарі, почувши про таємні зібрання в М. Комарова, про те, що там складають український словник, не уявляли собі, що то за праця, і порішили, що словник видумують.

Отже й жартували, що слово фортепіяно складачі переклали словом — тиходужий. І сей жарт, як і иньші блазенські жарти на зразок — чи бути, чи не бути — ось в чім заковика, — не маючи в собі й тіни правди, мав великий успіх серед уманських розумників, аж поки не докотився до вух місцевої політичної власти, яка, як відомо, жарти жартами не лишає, а більше має нахил до „хвоста на бік". Отож і доводилося ховатися, додержуючи найпильнійшої конспірації та з жалем зрікатися допомоги таких корисних робітників, як Трохим Зіньківський, якому, яко офицерові, не з медом прийшлося б, колиб довідались, що він бере участь в складанню — страшно сказати! — українського словника". [1])

Та ті сплітки, що їх пускали „розумники", будили не лише підозріння у поліції, а ворушили, як оповідає д. Єфремов, національну свідомість серед чуткої молоді. Вістка про працю над „мужицьким" словарем і чутки про поліційні переслідування укладачів викликала серед школярів розмови і змагання, з котрих поволі вироблялася й національна свідомість. [2])

Словарь Комаря найповнійший і найкращий із виданих досі таких словарів. Велике діло він сповняв в обставинах українського життя в Росії, при відсутности рідної школи, даючи багате джерело для вивчення рідної мови. І треба бажати, щоб ішов він як найбільше серед нашого громадянства, тим більше, що тепер не стоїть на перешкоді клята цензура, котра свого часу наложила свою важку лапу на словарь і не пускала його з Галичини на Україну. Не помагали навіть хитрощі видавців — цензура не хотіла пустити його

---

[1]) А. Н. Василько, Памяти М. Комарова, „Рада" 1913. ч. 194.

[2]) С. Єфремов, Памяти Михайла Комарова. ibid. ч. 187.

навіть під фірмою „Русско галицкого словаря А. Гурта“.

Рівночасно з працею над словарем працював Комарь і над українською бібліографією. В додатку до альманаха „Рада“ (Київ, 1883 р.) подав він „Показчик нової української літератури“ (1798—1883 р.). Показчик сей велико улегшив роботу над українським письменством, котра перед тим напотикалася на непереможні перепони через брак докладних відомостей про цілокупність видань на українській мові. Праця Комарова сі перепони відразу усунула. Не диво, що дослідники радісно її привітали. Та праця ся мала не лише наукову вагу, а й далекосягле значіннє національне, показавши наочно, що українське письменство, се не играшка, що воно стихійна потреба, природне явище і явище зовсім не якесь дрібне і мізерне, а поважне. Всякі розмови на ту тему, що українська література „не істнує“, що її тільки, „як кіт наплакав“, що „її всю можна забрати під пахву“ — мусіли зникнути при погляді на „Показчик“. А доданий до нього спис писань про українську мову, літературу і взагалі укр. питаннє показував, що українство річ серйозна, що воно не забавка якогось „гуртка“, а діло, над котрим працювали й працюють поважні люде, справа, що має своє минуле і коріннє в сучасному. Показував він іще, — і приятелям і ворогам, — що не скрізь приглушене українське слово, що є край — Галичина, — де воно вільно розвивається. Словом, такий, здавалося б „сухий“ і цікавий лише для „кабінетних книгогризів“ твір, як бібліографічний каталог, робив живе національне діло, був зброєю в національнім відродженню. В сім історичне його значіннє і історична заслуга його автора.

І ціле життє своє не кидав Комарь бібліографічної праці. В 1886—87 рр. надрукував він „Библіографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Г. Шевченка“,

котрий пізнійше видав в значно доповненім вигляді в Одесі під назвою „Т. Шевченко въ литературѣ и исскуствѣ“ (1903 р.). Се знову підставова праця для дослідників, які хотіли б узятися до студіовання життя і творів великого Кобзаря, і зайвий доказ невмирущости нашого слова, на сторожі котрого стояв безсмертний поет.

В збірнику „На вічну память Котляревському“ (Київ, 1904) подав Комарь бібліоґрафічний показчик видань творів батька нової української літератури, а в „Київській Старині“ 1904 р. з нагоди ювилею Лисенка надрукував показчик музичної й літературної діяльности славного композитора.

Далі йдуть ще такі праці: „Українська драматургія“ (Одеса 1906) — показчик нової української драми і писань про неї від „Наталки Полтавки“ Котляревського аж до новійших часів (1815—1906 рр.) і „Додаток“ до сеї праці за роки 1906—1912 (Одеса 1912).

Сі бібліоґрафічні показчики були частинами тої велико-важної роботи над зреєструванням українського письменства, над котрою працював покійник від першого свого „Показчика“, раз-у-раз перевіряючи й доповняючи його.

Давно вже ходили чутки про те, що Комарь має випустити друге доповнене виданнє свого „знаменитого“ показчика,[1]) та великість розмірів сеї роботи, майже недоступна силам одної людини, ставала на перешкоді, особливо, коли в 1905 році розпалися ті обручі, в яких досі було забите українське письменство в Росії, і українські видання полилися нестриманою широкою

---

[1]) Ще в першій біоґрафії Комарова, якою ми тут в значній мірі покорпстувалися, пише автор її, А. Кримський, що „чули ми від добрих людей, що в московськім журналі „Книговѣдѣніе“ друкуватиметься нове, збільшене виданнє „Показчика української літератури“ (див. „Зоря“ 1896, ст. 360).

рікою. Старий збирач матеріялів для „повної“ української бібліографії заскочений був сим рухом і заявляв, що загальну бібліоґрафію тепер треба віддати якійсь інституції. Сам він обробляв і видавав лише частки задуманої роботи.

Крім вичислених вище праць полишив покійник ще багато й иньшої літературної спадщини. Так, йому належить довга низка меньших, дрібнійших праць (статтей, рецензій, дописів, некрологів, то що) в галицько-українських часописах 80 і 90 рр. Комарь був одним із тих, що по забороні 1876 року не завагалися перенести свою діяльність у рідну Галичину і до слушного часу працювати там для України. Він свідомо йшов у Галичину, котру вважав за наш національний Піємонт, і иньших туди кликав. „Що робити? — питалися земляки, коли lex Iusephoviciana скував їм уста на Україні, — що тепер почати, як боротися з лихом?“ — „Треба, — відповідав він на се, — звернути яко мога більшу увагу на Галичину і посилати туди всі рукописи, які будуть заборонені цензурою. Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України і колись вернеться до нас і стане нам у пригоді, як Галичині придались перші літературні заходи на Україні. Галичина — то наш світоч, туди і линемо всею душею“ (див. „Зоря“ 1889, ст. 65; розбивка моя. В. Д.). В сім заклику зійшовся Комарь з Драгомановим, котрий теж радив українським письменникам переноситися з своїми писаннями до Галичини, бо лиш поставивши як слід справу друкування всього потрібного для рос. України в Галичині, можна боротися з примхами цензури. Побачивши, що годі задавити рух, цензура volens-nolens мусітиме попустити трохи з своєї непримиримости.[1])

---

[1]) Див. статтю Драгоманова в ч. 5-ім „Зорі“ за той самий рік.

На жаль в тих глухих часах страшної реакції голоси сі нераз марно звучали, на поклик сей не всі йшли, а головне не зроблено було заходів більш плянових і зорганізованих — Драгоманов радив зорганізувати в Галичині стале видавництво і се можна було зробити навіть в тих часах, не зважаючи на те, що посилка рукописів за кордон і одержуваннє книжок звідти було тоді ділом тяжким, забарним і небезпечним. Полохливість, апатія, аполітизм, що запанували тоді на Україні, були головною перешкодою до переведення в життє розумних порад Драгоманова й Комаря. Аджеж оповідають, що покійний П. Житецький на запити гарячої молоді відповідав, що найкраще тепер для Українців у Росії „переспати лихо!“

Розуміється не всі клалися на славетну українську піч, а йшли, хоч по одинцю, за свій страх і риск у Галичину. І Комарь був одним із найдіяльніщих. Довго було б вичисляти все те, що понаписув він по галицьких часописах. Відмітимо лише що найважнійше.

Отже насамперед треба згадати його широкі замітки в фелєтонах „Діла“ р. 1885 про „Очеркъ украинской литературы“ Н. Петрова під заголовком „Дещо з історії українського письменства XIX віку“ (чч. 15—17, 21—25, 27, 29, 34 і 35). Се дуже цікаві статті, котрі не стратили вартости й досі. Автор, бажаючи показати те, чого не зробив Петров, а саме, в яких ненормальних умовах доводилося розвиватися українському письменству в Росії, подає нарис історії цензури на Україні.

Се є перша праця в тім роді і доводиться лише жалкувати, що не вийшла вона й окремою книжкою. Варто б її передрукувати ще й тепер. Покійник носився з думкою про се, але не встиг її здійснити, отже річ спадкоємців її виконати.

Далі слід згадати його відповідь Пипіну на

його полемічну критику „Історії літератури“ Огоновського [1]) (див. „Зоря“ 1890, ч. 23).

Комарь спокійно і обєктивно переглядає закиди Пипіна і збиває їх ще краще, як каже проф. Кримський, ніж се зробив у своїй відповіди Пипіну сам Огоновський. Другу, варту уваги статтю Комаря „Хто ж справді винен і де наша робота“ („Зоря“ 1889, ч. 3 і 4) щойно ми цитували. Є се відповідь на статтю Грінченка в попереднім річнику часопису „Хто винен [що наше письменство нидіє] і де наша робота?“ („Зоря“ 1888, ч. 14) — Грінченко обвинувачував у всьому недбалість та лінь українського громадянства в Росії, котре в часі, коли треба „жертв“ (див. ст. 239), себто значить „оказательств“, щоб українська справа пішла наперед, лежить на печі. Тільки Грінченко не дав ясної відповіди, яких жертв саме потрібно і як зарядити лихові. Він радив лише писати яко мога більше і засипати цензуру рукописами. Комарь доводив, що не всі ж і байдикують та, вказуючи на неможливий режім і зажертість цензури, яка спиняє всі заходи і знівечить пляни Грінченка, радив подаватися до Галичини.

Статтю про Головатого я згадував уже вище — поміщена вона була в „Правді“ 1891 р., вип. X—XII. Тут же надрукував він статтю про „Народнє жидівське письменство в Росії“ (1888, вип. I), опублікував дуже цікавий лист М. Костомарова (1892, т. XII—XV), переклав роман Мордовця „Професор Ратміров“, в котрім виведено Костомарова (1889, т. III і IV), написав пару дописів. В „Зорі“ відмітимо ще його етнографічно-літературну замітку „На Шевченковій могилі“ (1892, ч. 5), „Короткий перегляд укваїнських книжок за 1885 р.“ (1886 і 1887 рр.), переклад вірша Добролюбова (1887, ч. 13—14).

Крім сього друкував він у „Зорі“, „Ділі“ та „Правді“ ряд рецензій, некрологів і споминів

---

[1]) Відома стаття „Особая исторія русской литературы“.

(про Корсуна, Костомарова, Ухач-Охоровича, В. Мову, Ів. Новицького, Т. Зіньківського, Г. Данилевського, М. Савича та иньших).

Поза сим опублікував Комарь твори Гулака-Артемовського, Забіли, українські вірші Кольцова, а що найважнійше Руданського (спершу в „Правді“, а потім у „Зорі“ і окремо: Т. І-й „Творів“ Руданського у виданню Наук. т-ва ім. Шевченка). Се він перший почав визбирувати „розсипане намисто“ талановитого волинця.

Нарешті слід згадати, що Комарь переклав для „Історичної Бібліотеки“ О. Барвінського дві праці Костомарова „Нариси української історії“ (т. II, 1886 р., спільно з О. Кониським) і монографію „Богдан Хмельницький“ (ibid., т. IX—XI). Сю монографію збирався він останніми часами видати наново в Одесі і вже мав на се дозвіл від „Літературного Фонду“, власника творів знаменитого історика, але смерть не дала йому виконати сього наміру.

Переклав Комарь також Гоголевого „Тараса Бульбу (Одеса, 1910). Всі ці переклади зроблені дуже гарною мовою. Переклад „Бульби“ один із кращих перекладів сеї невмирущої повісти Гоголя.

Цінну памятку культу великого Кобзаря лишив Комарь в своїй збірці віршів ріжних українських поетів присвячених Шевченкові під заг. „Вінок Шевченкові“ (Одеса, 1912).

Зібрав тут покійник велику силу таких віршів, хоч дечого не міг передрукувати з огляду на цензуру, а багато зосталося йому невідомим через недоступність для нього галицько-українських видань.

По російськи писав Комарь крім „Київської Старини“, де опріч згаданих річей умістив і кілька дрібнійших знадібків, також і в одеськім журналі „По морю и сушѣ“.

Як бачимо, письменська спадщина Комаря доволі значна і сама вже вона дає йому право

на нашу пошану й глибоко-вдячну память. Але Комарь не був лише якимсь кабінетним письменником, він був і живим громадським діячем, що своїм словом і прикладом впливав на рідне громадянство. Де б він ні був, він скрізь ставав ніби центром українського життя, круг нього купчились иньші. У Київі він належав до найдіяльніших членів старої громади, котра полишила значний слід в історії нашого громадського життя. В Умані, розуміється, Комарь грав ще більшу ролю в місцевім українськім життю. Так само і в Одесі висунувся він на чоло і поруч із Л. Смоленським був признаним ватажком місцевої української громади.

Коли настала змога сякої-такої української організаційної роботи в Росії, Комарь був одним із головних організаторів сеї роботи в Одесі. Від 1905 р. був він головою одеської „Просвіти", де часто виступав з відчитами.

Головуванне се не було лише почесним титулом, відзначеннєм для заслуженого діяча, — ні, звязане воно було з тисячами клопотів, бо раз-у-раз треба було гаричитися з місцевою адміністрацією, на чолі котрої стояв славнозвісний Толмачов. Для старої хорої людини се був дійсно камяний хрест.

Доводилося йому, — згадує д. Василько, — нераз натягати на себе сурдут, убиратися в тверді комірці та рушати до грізного генерала, діапазон голосу котрого був досить широкий і міг підноситися до таких верхів, що не могли подобатись Михайлові Федоровичу. „Е ні, — казав небіжчик, — маючи 63 роки на плечах, жабу в грудях, терпіти сурдут, комірці та балакати з Толмачовим, — се для мене вже занадто".

І старий Комарь зрікся головства. І було чому. Він часто слабував, а тимчасом вічні клопоти з адміністрацією, котра не жалувала старого і заслуженого чоловіка і переводила у нього ревізії, як і в иньших членів ради товариства, шу-

каючи нелєґальної друкарні й зброї, накладала кари за „сперечаннє з урядником особливих доручень“, який був присутний на рефератах та чіплявся до найпевнійших висловів дискутантів, котрим не вільно було напр. згадати навіть імени кн. Крапоткіна, хоча б як любителя старих памяток.

Але зрікшися головування в „Просвіті“, Комарь не кинув своєї праці в ній, а коли її адміністрація таки закрила, він почав так само щиро працювати в новозаложеній інституції — українськім клюбі, де був навіть одним із старшини.

Комарь був одним із тих людей, що за всяких обставин робили своє українське діло, не знеохочуючись, без зневіри, робили, що було можливе в даних обставинах, не цураючися найдрібнійшої праці. Він „уважав, каже — д. Василько, — що будинок поступу кладеться поволі, що поступ розвиЗається в умовах кожної країни не однаково рівномірно, бачив прояви відрадної чи відраднійшої будуччини в українських справах Галичини і щоб прийдешні покоління не осудили своїх попередників за недбальство, працював, скільки міг, і вітав всяку українську культурну роботу, хоч би вона була найдрібнійшою. Коли нема змоги вести будуваннє в широких розмірах, треба класти окремі камінчики — все ж від сього праця прийдешніх поколінь значно полегшиться, бо працюватимуть по свіжим слідам традиції“ („Рада“, ч. 194).

Кожний, найменьший навіть обяв українського національного життя його тішив, а особливо тішився небіжчик, коли прокинулося воно буйно по 1905 році. Старий чоловік, що тихо - мирно прожив ціле своє життє, Комарь був ним захоплений і з ентузіязмом, з захватом ставився до молодого жвавого руху.

Зате й політична реакція не пригнітила його — „бачили ми, — казав він, — гірше, а коли

те минулося, то вже нема сумніву, що минеться й се“.

Всі, хто лише знав Комаря, оповідають, що своїм знаннєм української літератури, своїми порадами і книжками з своєї багатої й цінної бібліотеки, він велико прислужився до поширення національної свідомости серед свого оточення. Був він за для всього цього ніби вчителем молоді, виховником її.

І ся безпосередньо-виховуюча роля Комаря становить безперечно велику його заслугу перед українським громадянством і не можна не згодитися з сими словами д. Єфремова про його: „Коли я думаю про заслуги небіжчика, мені все ж більшою над [його] літературні праці здається ота невидна, не зафіксована робота творення української атмосфери (розбивка моя. В. Д.), виховання українського громадянства „во время люте“, — оте проміннє чистої віри в рідну справу й глибокого завзяття до неї, що зробило велике чудо — порушувало серця й запалювало їх такою ж глибокою вірою в щасну долю рідного краю. „Світло серед темряви світить і темрява його не пойме“ — таким світлом во время оно був і небіжчик...“ („Рада“, ч. 187).

Але я не зважився б поставити вище одну сторону діяльности людей подібних Комареві над другою. Треба брати її в цілости. Бо от у ті, такі ще недавні, а так уже неймовірно далекі часи національної темряви на рос. Україні, коли спорадично, майже без звязку з якоюсь традицією повставали то там, то тут, далеко один від одного, не звязані один з одним, майже невідомі один одному гуртки свідомої молодіжи, очі їх все звернені були до живих маяків серед темряви нашої національної ночи. Згадаю я напр. свої ґімназіяльні часи. Ми вчилися на глухій провінції, далеко від центрів, нікого не бачили з провідників укр. національного руху, але свідомість, що вони живуть там десь, живуть і працюють на

користь рідного краю, підтримувала наше завзяттє, не давала нам зневірюватися серед чужих нашому ідеалізмові умов провінціяльного болота. Ми не чули особистого тепла їх впливу, але здалека яснів для нас огонь їхньої літературної діяльности. Він освічував нам темряву окремішню круг нас і загрівав нас до праці. Комарь, Кониський, Грінченко й иньші — вони були такі далекі, а разом такі близькі для нас, як рідні батьки.

Вони виховували нас і з своєї відлеглости!

По своїм переконанням Комарь був так званим „старим Українцем". В політичних і соціяльних справах він не йшов далеко, але все ж був завсігди щирим демократом. Від молодих літ був він народовцем, щирим приятелем села, яко основи, фундаменту українства. Погляди людей його покрою до певної міри змалював Грінченко в своїм „Соняшнім промінї". [1]) Програми радикальні й соціялістичні для них передовсім — чужі, не українські.

Ще Кримський в своїй біографії Комарова згадав, що він иньших політичних і суспільних поглядів, ніж Драгоманов. Се правда, українство і „переворотові ідеї" лежали для нього та його однодумців у ріжних площинах і лишались окремо. І в дійсности було так здебільшого — напр. серед студенства — „український гурток" був тим самим не революційний, а „гурток революційний" — не український національно. Почасти бачимо се навіть із слів самого Комаря. Свого часу він подав рецензію на комедію К. Не—я (Недоля), себто Костя Арабажина, „Поперед спитайся, а тоді й лайся", що вийшла в 1885 році.

В сій невдалій комедії вивів автор „старого Українця" Бебеха, почитателя Шевченка і галушок, і його доньку Галю, бувшу курсистку, що

---

[1]) Докладнійше про се див. низше в статті про Грінченка.

нахапала „великих слів велику силу", доладу їх не перетравивши, — може бовкнути про Маркса, Лясаля, Дарвіна, політичну економію. Комедія, кажу, слабенька, плитка, видумка низше всякої критики, але намічені типи добре, лише не було в автора пороху зробити їх живими, а не шаржованими. Сатира вийшла невдалою. Та річ не в самій комедії, а в зазначених поглядах її рецензента. Комареві розуміється не сподобалася сатирична обрисовка старого патріота, в котрого на язиці разом Шевченко й галушки, але проти змальованого типу доньки він нічого не мав. Але послухаймо самого Комаря!

„Доволі правдиво і влучно — каже він — обмальовано образ молодої пустотливої панночки, яких на превеликий жаль чимало єсть між нашими курсистками. Вона ніби - то й українофільством трошки знадилась, навіть і говорить по українськи, певно бувала в такій студентській кумпанії, але ні до якої праці на користь народові нездатна; була і в иньших студентських кружках (розбивка скрізь моя. В. Д.), де нахапалася слів: „соціялістичні ідеї", „емансипація", „заробітна плата" і носиться з Марксом, то що, нічого в них не розуміючи. Образ сеї пустотливої та лепетливої панночки — неначе з натури списаний („Зоря" 1886, ч. 21, ст. 344).

Маркс, Лясаль і лад їх ідей були для старого Комаря очевидно чимсь зовсім непримиримим з українством.

Розуміється, констатуючи се, не хочемо кидати на його якусь тінь.

Коли настала змога гуртуватися леґально в партії, Комарь прихилився до української демократичної партії як найбільш відповідної для себе.

Комарь ціле життє був культурником, діячем par excellence культурним, тож і оцінювати

його діяльність мусимо не з якогось партійного погляду, а погляду загально-національного, цінити як культурного робітника взагалі.

Перед смертю Комарь майже цілий рік хорував, але все з живим інтересом стежив за українськими справами. Збирався навіть у Київ на Всеросійську виставу, та хвороба не пустила. „Здоровлє моє зовсім росхиталось; склєроз, задуха, грудна жаба, диспензія і т. д., а найголовнійше старість, — од неї вже всі скверни“ — писав він якось перед смертю в Київ.

Лежучи вже в ліжку, зломлений смертельною хворобою, Комарь усе ж таки жив українськими інтересами. Цікавився новими українськими часописами і виданнями й сам навіть укладав пляни своїх видань.

Саме перед смертю випустив він, як уже згадувано, брошуру про Морачевського.

5-го серпня був у хорого сильний приступ задухи (грудної жаби), але потім полегшало, він заснув, і прокинувшись на другий день рано, коло 8-ої години оповідав, що давно так добре не спав, як минулої ночи, і задрімав знову, але за кільки хвилин почувся кашель і коли прийшла рідня, то Михайло Федорович був уже неживий.

8-го серпня старого Комаря поховано.[1])

Вмираючи не забув він за українську справу і записав певні, рівні суми кільком товариствам: Науковому Товариству ім. Шевченка, Товариству „Просвіта“ (обидва у Львові), Українському клюбові і т-ву „Українська Хата“ в Одесі та Добродійному т-ву у Петербурзі, членом котрих був

[1]) Про його останні дні й похорон див. статті д-ра В. Сімовича „Похорони Михайла Комарова“, „Діло“ 1913, ч. 188 і Гр. Тисяченка „Похорон М. Ф. Комарова“ та „З останніх днів М. Ф. Комарова“ — „Рада“ 1913, ч. 183; пор. також некролог, ibid. ч. 180.

і котрім допомагав за життя. [1]) Бібліотеку свою відписав одеському укр. клюбові.

Після покійника зосталися цінні бібліоґрафічні матеріяли і треба сподіватися, що родина його не дасть їм марно загинути та передасть до котрогось із наших наукових товариств.

---

[1]) Був він дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і членом бібліоґрафічної його комісії. Т-во „Просвіта“ у Львові, в котрім він заснував так. зв. Леонидову премію, вибрало його почесним членом.

Борис Грінченко.[1])

(1863–1910).

Далеко від рідного краю, в Італії не стало видатного нашого письменника і діяча, Б. Грінченка. Невблагана хвороба – сухоти, зароблені покійним ще в початках його учительської карієри, — відняла від нас енерґійну, працьовиту людину в розцвіті духових сил. Втрата страшенно болісна для нас, так бідних взагалі на культурні сили. Сили ж свої покійник цілком віддавав на працю для рідного краю, для рідного люду, — сліди її лишив він на всіх полях нашого національного життя. Не перебільшимо сказавши, що життє Грінченка — се один суцільний подвиг, метою котрого було відродженнє України, її убогого, обшарпаного люду.

Ось в коротких словах життєвий шлях небіжчика. Народився Грінченко 27. XI 1863 р. в дрібно-панській змоскovленій семі. Українська свідомість прокинулася у нього по прочитанню Шевченка ще на 14-м році, коли він був у 3-й клясі реальної гімназії в Харкові. З пятої кляси його вигнано за читаннє „нелеґальної літератури („Парова машина“). Через якийсь час після того він

[1]) Друковано в „Літ. Наук. Вістн.“ т. LI (1910, кн. 9, ст. 448–470).

склав іспит на сільського вчителя (1881 р.) і примостився канцеляристом в казенній палаті за 10 рублів місячної плати. Бідував він тоді досить, живши в обшарпаній хаті, вкупі з шевцем та його родиною, і обідавши через день. Потім, кинувши канцелярську роботу, дістав посаду вчителя. Школа була убога, плата злиденна, та ще й село московське, а молодому вчителеві так хотілося працювати серед рідного народу. Попросився він у иньшу школу, та знову попав у московське село, але на межі з Полтавщиною. Тому оселився він у полтавськім укр. селі, притулившися десь у кутку в одній хаті з господарями, з квочками під полом, а ягнятами й телятами по ночах, в найнеможливійших умовах. Але зате був серед рідного люду. До школи ходив верстов за три. Згодом дістав він ліпшу посаду завідателя двох-клясової школи в укр. селі Нижній Сироватці Сумського повіту, на 25 р. місячної плати. Тоді він (1884 р.) й одружився з молодою учителькою М. Гладилиною, що стала йому вірною товаришкою в життю і праці. В школі повів Грінченко можливу укр. народнопросвітню роботу, але через донос мусів кинути посаду й поїхав на Херсонщину статистиком, де й вибув $1\frac{1}{2}$ року, їздячи по містах і селах та збираючи матеріял. Життє в Херсонщині мало добрий вплив на Грінченка, що занепав було на здоровлю учителюючи. В осени 1887 р. бачимо його знов учителем в с. Олексіївці Славяносербського пов. — тут служив він 6 років, а потім (1895 р.) переїхав у Чернигів, бо треба було доньку вчити в ґімназії — і вступив на службу до ґуб. земської управи, де й вибув 5 років, спершу діловодцем оціночної комісії, а при кінці секретарем земської управи. Опріч служби мав Грінченко в Чернигові багато укр. роботи — коло видавництва й упорядкування музею Тарновського. З приводу сього впорядкування вийшли у Грінченка непорозуміння з земськими зборами, ворожими до всього україн-

ського, і він, не взявши грошей за працю по упорядкуванню, пішов з служби (1899 р.). Від того часу жив виключно літературною працею. Між иньшим — в 1896 році Грінченка потрушено, а дружину його адміністрація не затвердила завідателькою музею Тарновського; все через „неблагонадійність“. В 1902 році переїхав до Київа, де й жив до останнього часу, поки хвороба не примусила виїхати до Італії в кінці 1909 року. В київськім періоді перебув Грінченко багато тяжких пригод — арешт і увязненнє доньки, тяжку хворобу її і жінки, нарешті смерть доньки й онука. 23. IV (6. V) Грінченка не стало. Тіло небіжчика перевезено з Оспедалєті, де він перебував, куруючися, до рідного краю, і врочисто поховано у Київі.

З юних днів, днів весни, молодим хлопцем присягся Грінченко працювати для рідного люду і до самої могили знав тільки одно — „працювати, працювати, в праці сконати!“ З твердою волею, з залізною енергією не знав він утоми, являючи собою приклад незмордованого, послідовного працьовника. Тяжку школу життя перейшов він і не впав, в тяжких обставинах довелося працювати йому — і він не похитнувся. Тепер, коли ми маємо сяку-таку змогу для праці на національнім ґрунті, коли маємо рідну пресу, видавництва, інституції, тяжко представити ті просто жахливі умови, в яких жив, розвивався і працював покійник. Страшний гніт реакції 80-их років, коли в цілій Росії — од Молдавана аж до Фіна все було стиснуто з залізних рукавицях, коли взагалі всяка самостійна думка, всяка незалежна діяльність переслідувалася, особливо тяжко відбився на нашім національнім життю. Се ж був час, коли приснопамятний закон 1876 року, в якім ліберальні повіви кінця царювання Олександра II зробили були невеличкі щерби, знову став прикладатися до нашого письменства в усій своїй силі, котру ще більше зміцняла безоглядна в своїй жорстокости цензурна практика. Продукція літе-

ратурна зійшла до нуля, старі ж видання зробилися бібліографічною рідкістю. Загальна апатія, переляк, що обхопили ціле громадянство, робили атмосферу українського життя ще більше душною, ще більше мертвотною. Люде забували колишні свої мрії й поривання, в кращім разі сходили на аполітичну роботу, иноді цілком археологічного характеру, а скільки їх увіходило в чисто особисте, родинне життє, навіть тут забуваючи за своє українство, скільки розчаровувалося, робилося звичайними обивателями, або й переходило до ворожого табору! Про скільки небудь широке українське життє за того часу нема чого й говорити. Воно зійшло на дрібні гуртки, що займалися не меньше дрібними та дрібязковими інтересами, не бажаючи або й не вміючи подивитися на світ божий ширше. Незгоди із-за дурниці, особиста лайка і гризня — ось зміст тогочасного гуртківського життя.

„Ми час тільки гаєм,
То стогнем, то лаєм“ — писав, хоч може не зовсім поетично та зате цілком правдиво, один з тодішних віршописців.[1])

Се був час іменно стогону та лайки. Час, плодом котрого зосталось багато сентиментальних віршів, в яких автори накликували до згоди, до праці, до боротьби, не йдучи далі туманних і загальних фраз.

Довго ще се тягнулося. Скаргами Українців з Росії в прозі і віршах на лінощі, неробство, лайки, боязкість повні всі галицько-українські часописи 1880-их і початку 1880-их рр.

Ще в 1895 д. М. Ш[количенк]о (Кононенко) в своїм допису жалівся на розтіч думок, ваганнє, лайки, на невміннє вияснити собі гаразд, що то „народовці“, а що „радикали“, вияснити їх про-

---

[1]) Див. вірш д. С. Павленка „Українцям“. „Правда“ 1889, червень, ст. 228.

ґрами, на перехід з одного табору в другий, на порожні балачки (див. „Буковина“ 1895, ч. 158, „Відгук Галичини на Україні“).

Гострим словом бичував Драгоманов у своїх писаннях сі болячки тодішнього українства.

Робітників щирих було обмаль. Були се нечисленні одиниці. А серед отсих „культурныхъ одиночекъ“ одно з видатнійших місць займав саме покійний Борис Дмитрович. В яких ні був він умовах, ніколи не забував він про працю, памятаючи, що тільки „праця єдина нам шлях уторує“. Молодим хлопцем ширить він національну свідомість серед своїх товаришів, учителем в глухім куті не кидає він рідної української справи—гуртує товаришів коло видавання книжок для народнього читання, веде українську просвітню роботу в школі й серед селян, чи то списуючи або укладаючи для них книжки (в Олексіївці, напр., склав він цілу бібліотеку, між котрою було багато книжок, які написав він власноручно друкованими буквами), чи то читаючи їм ріжні укр. твори (в результаті сих читань появився ряд статтей, де зібрано багато цікавих помічень та спостережень — сі статті в 1907 році видані в Києві окремою книжкою під заг. „Перед широким світом“), нарешті збирав і записував народні пісні, вірування, звичаї і т. д., що лягли потім в основу його капітальних видань. — „Этнографическіе матеріалы“ та „Изъ устъ народа“. Одночасно засипає він усі тогочасні галицькі видання своїми літературними й популярними працями. В історії нашого громадського життя імя Ґрінченка записане буде нестертими буквами, як невтомного й енерґічного працьовника на ниві народньої просвіти. Він завсігди на першім пляні ставив видання для народу і ще з 1880-х років заходився коло сеї справи. Не багато він міг тоді видати книжок на Україні через тяжкі умови, тому, в кінці 1880-х і початку 1890-х рр., його народньо - популярні писання виходили здебіль-

шого в Галичині. Але скоро цензурні умови стали трохи кращими, він енергійно взявся до популярного видавництва і в чернигівськім періоді свого життя розвинув незвичайно інтензивну, особливо на тодішні обставини (друга половина 90-х рр.) видавничу діяльність. Не зважаючи на неможливі цензурні умови, видав він за сей час кількадесять книжечок ріжного змісту в 200 тисячах примірників. Коштом лише Череватенка видав Грінченко в 1894—1899 рр. 36 книжок в 133.870 прим. Від року 1900 видання коштом Череватенка Грінченко звинув, а капітал передав львівській „Просвіті" на фонд ім. Череватенка.[1]) Та й пізнійше не залишав Грінченко популярної літератури. В Київі видав кілька популярних брошур про українську школу і пресу, не числячи праць, виданих київською „Просвітою". Перу Грінченка, крім багатьох иньших, присвячених шкільній і загалом просвітній справі, належать отсі гарні брошури: „Яка тепер народня школа на Вкраїні" (під псевдонімом П. Вартового), Львів, 1896 (з „Життя і Слова") і по російськи „На безпросвѣтномъ пути. Объ украинской школѣ", Київ, 1906 (спершу в „Русск. Богатствѣ").

На чернигівські часи припадає й виданнє згаданих вище етнографічних збірок, а також упорядкуваннє музею Тарновського, — разом з невсипущою помічницею-дружиною, М. Загірньою, й виданнє цінного показчика етнографічної літератури, „Литература украинскаго фольклора".

---

[1]) Див. Б. Грінченко, Видання коштом Івана Череватенка і премії його імени. „Літ.-Наук.-Віст." 1901, кн. 3, ст. 193—200; Д. Пісочинець, „Видання Б. Грінченком народніх книжок в Чернигові", „Рада" 1910, ч. 166, де змальовані й цензурні умови тогочасні. Див. також про цензуру того часу в брошурі „Нарід у неволі (Львів, 1895, ст. 49) і в статті Б. Вільхівського (псевдонім Грінченка) в „Буковині" 1892, ч. 37 — „Дещо про вкраїнські видання". Пор. ще статтю д. С. Єфремова „Внѣ закона". „Къ исторіи цензуры въ Россіи" — „Русское Богатство", 1905, кн. 1.

В 1902 році Грінченко переїздить до Київа, куди запросила його редакція „Київської Старини“ для впорядкування українського словаря. Робота над сим словарем, кілька наукових розвідок в укр. часописах — львівських і київських „Записках“, в „Рідні́м Краю“, а також рецензія на збірку фольклорних матеріялів д. Малинки, написана на доручення Спб. Академії Наук, доповнюють наукову діяльність Грінченка роспочату в Чернигові.

Етнографічні матеріяли, Показчик і Словарь записали імя Грінченка трівко в літопис української науки. Не місце тут спинятися ширше на сих працях, але не можна не зазначити, що напр., словарь впорядкований Грінченком з додатком власного матеріялу, не вважаючи на деякі недостачі (зрештою, не зовсім і з вини впорядчика), являється найкращим досі і найповнійшим збором нашого язикового скарбу.

Коли після подій 1905 року настали кращі часи для нашого руху в Росії і зявилась змога працювати в рідній пресі і товариствах, ми бачимо Грінченка знову в перших рядах. Він працює в „Громадській Думці“ і „Раді“, а також „Новій Громаді“, редактором котрих стає (1906 р.), являється ініціятором і першим головою т-ва „Просвіта“ в Київі, котре пережив лишеількома днями і в котре вложив масу здоровля і праці.

В історії рідної літератури займає Грінченко видатне місце, як автор оригінальних поезій, оповідань, повістей і драм, а також як дуже гарний перекладчик. На літературне поле виступив він ще замолоду, в 1881 р., коли перші спроби його віршування надруковані були в галицькім „Світі“ (переслані туди Ів. Левицьким - Нечуєм). Від того часу не кидав він пера і до останніх років, аж поки не настала воля для нашого письменства в Росії, був найбільш діяльним і працьовитим співробітником галицько-українських видань. Імя Василя Чайченка, яким він підписував тут свої белєтристичні й популярно-наукові твори,

було в кінці 80-х рр. широко знане і поважане по всій австрійській Україні. Деякі твори його могли побачити світ і на Україні російській ще до „конституції“, а тепер сливе всі вони вийшли в Київі, деякі вже кількома виданнями, і таким чином доступні вже найширшим кругам нашого громадянства (напр. „Писання“ т. I і II, „Драми і Комедії“ т. I і II, повісти: „Соняшний промінь“, „На роспутті“, „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“).

Особливу вартість мають його дрібні оповідання з життя нашого трудящого люду („Писання“, т. II), далі повісти „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“, які не вважаючи на певну необробленість позитивних типів, становлять важний здобуток нашої повістевої літератури, малюючи яскравими фарбами життє нашого села, а особливо типи неґативні, заперечні (з сього погляду деякі части згаданих повістей просто клясичні, напр. початок другої, де змальовано кумпанію сільських багатирів, і цілий ряд иньших місць). Слабійшими являються „Драми“, але й вони становлять чималий вклад в нашу бідну драматичну літературу і деякі з них нераз виставляють наші театральні трупи. Зате велику вагу мають Грінченкові переклади з чужих драматурґів — Шілєра, Гавптмана, Шніцлера, Ібсена. Виконані з незвичайною любовю, прегарною мовою, становлять вони цінний здобуток нашого красного письменства.

Загально схарактеризувавши діяльність покійного і його значіннє, хочемо тепер близше спинитися на провідних ідеях його літературної і публіцистичної творчости, його програмі як українського діяча і як видатного представника українського життя свого часу.

Уже в своїх поезіях являється Грінченко здебільшого поетом-громадянином, поетом праці на користь рідного краю. З сього погляду осо-

бливо цікава збірка віршів „Під хмарним небом“, [1]) яка займає більшу половину його поезій виданих у Київі (див. „Писання“, т. I).

Поет кличе нас „до праці!“ Він каже, що „праця єдина з недолі нас вирве“ (Писання, т. I, ст. 12). І сей поклик чуємо скрізь в його творах. Скрізь і завсігди памятає Грінченко одно:

„Працюй, борись аж поки буде сила.
І всіх людей до праці закликай“ (ibid. 200).

Працюй до загину, „працюй, поки руки не впали“ (128), працюй, хоч би сам і не побачив результатів своєї праці:

„Хай темрява давить, недоля хай гніте!
Хоч, може, того ми й не вздрим,
Як згине те все, та уздрять наші діти
Той світ, що ми виборем їм!“ (40).

Ставай до бою в найскрутнійші часи, во время люте:

„Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!“ (64),

бо

„Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати!“ (46).

І се не порожні були слова і не лицемірні. Поет сам на ділі засвідчив право до таких закликів. Повний сили він ніс тую силу на жертівник рідного краю, памятаючи, що

„Нам борців, нам діла треба“ (414).

Тяжкі обставини національного життя, темнота і непросвітність рідного народу, апатія й безсилість або боязкість, чи байдужність його просвічених синів не давала поетові забути на все це, пірнути в особисте життє, або співати тільки „для звуковъ сладкихъ и молитвъ“, а бойовий

---

[1]) Уперше видана у Львові 1893 р.

темперамент, відважна, енергійна натура ще більше справляли його на шлях громадської поезії:

„Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий, —
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між иншії народи
В сяйві слави і уроди!" (422).

Ідея відродження рідного народу керувала всією діяльністю Грінченка і забирала всі його сили й здібности. Ради неї він „зрікся мрій", твердо сказавши собі: „мені не треба їх". Повинністю його стало працювати для осягнення, наближення сього відродження:

„О, скільки гір нам розкопати треба, — каже він, —
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорать обліг, посіять хліб людям!
„О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнуть!
Скількох слабих одрятувать од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть.
„І поруч з сим — солодкії зітхання,
Поезія банально-любих втіх?
Ні, хочу я борні і досягання,
Ні, хочу діл поважних і міцних!" (357—358).

І тому міг би він сказати про себе з повним правом:

„Свою силу віддав без жалів
Я на працю поважну й тяжку" (359).

Ся ідея керувала ним скрізь і завсігди і тому нераз любив він у своїх творах малювати борців за щастє й долю рідного краю. Тому то одними з перших перекладних його творів були драми Шілєра — „Вільгельм Тель" та „Орлеанська дівчина". Тому співав він про „Білу бранку" (Писання I, ст. 87—91), що загинула з туги за рідним краєм, про Деспо (ibid., ст. 114), котра

висадила себе в повітрє, аби тільки не попасти в руки ворогів, про Ярину, котра забила свого милого Івана за зраду і сама згинула від його руки, вірна патріотичній засаді „краще нам умерти в муках, аніж зрадить Україну (ibid., ст. 175), про коханнє дівчини, що посилала свого любого битися за Україну (ibid., ст. 178 — 180), про Матильду Аґраманте, що загинула в бою з ворогами,

„За свій край життє віддавши,
За свій край, що так кохала“ (ibid. 450).

Тому пише леґенду про зрадника Киндарза, що за зраду нема

„Ні смерти йому, ні спочину:
Страшніш бо нема над той гріх,
Як зрадити рідну країну,
Продати святиню святих“ (ibid. 74).

Тому пише оповіданнє „Байда“, де малює, як у Українця на чужині прокинулась любов до рідного краю і бажаннє служити йому („Викъ“, т. II, ст. 61—69, див. також „Твори“, т. I, Львів, 1892), оповідає про відважну дівчину Олесю, що завела ворогів у пущу („Писання“, т. II). Тому нарешті написав він дві тенденційні повісти, в котрих старався змалювати в образах українські патріотичні змагання. Я маю на думці — „Соняшний промінь“ і „На роспутті [1]). Не маючи великого художнього значіння, повісти сі одначе мають значну громадську вартість, як малюнок тогочасного стану українського руху в Росії. Низше ми оглянемо їх разом з публіцистичними писаннями Грінченка і деякими иньшими документами 1890-их рр., а поки що скажемо два слова про літературну вартість сих повістей.

Вже Огоновський, піднісши велику патріотичну вагу повістей („вони проявляють ясну про-

[1]) Перше окреме виданнє у Львові. „Твори“, т. II і III, 1892 р., 2-е у Київі, 1906—1907.

ґраму суспільно - національного змагання Українців народовців"), одмітив їх слабий бік, висловивши бажаннє „щоб в його довших оповіданнях було більше змісту, а меньше слів" („Іст. літ. р.", т. III, ч. 2, ст. 1213 і 1217). Ще різче й основнійше висловився про сі повісти Драгоманов. Поставивши сю спробу суспільно-національного роману вище від подібних писань Ів. Левицького або О. Кониського і похваливши добрі заміри автора, Драгоманов дав докладну критику його тенденцій і хиб його персонажів. [1])

Обі повісти повні незвичайно довгої балаканини, герої раз-по-раз висловлюють „теорію українського націоналізму", а щоб повнійше і всестороннійше зясувати сю теорію, автор уводить ріжні побічні сцени й типи, щоб згодом про них забути. Грінченко, як слушно зауважив ще Огоновський, „добачав суть повісти не в характерах, але в патріотичних думках і мовах про народні святощі" і тому умістив в своїх повістях цілі розмови про школи на Україні, про відносини до Москалів, про „ковані" слова, правопис, то ще, котрі й Огоновському, що незвичайно високо ставив сі повісти Грінченка, видалися „незауміру довгими, а подекуди й злишніми". В новім виданню — київськім — Грінченко викинув чимало сцен, деякі типи й усю зайву публіцистику. Раз тому, що розумів цілу нехудожність сих довгот, захаращеннє ними основної дії, друге тому, що вже не міг підписатися під колишніми своїми розумуваннями, бо виріс із них і инакше став угрунтовувати свої погляди.

Але ми спинимося саме на сих пропусках, бо вони незвичайно характеристичні для зрозуміння, чим жило й боліло тогочасне „свідоме українство". Не забудьмо, що Грінченко був

---

[1]) Див. „Народ" 1893, чч. 7 і 8 (про „Соняшний промінь") і чч. 22—24 (про „Твори" взагалі).

одним з найбільш рухливих, послідовних і діяльних серед тодішніх Українців і своєю літературною роботою придбав собі імя поміж ними, так що для багатьох міг бути авторитетом. Тому не буде помилкою, коли ми погляди висловлені Грінченком в повістях і публіцистичних статтях уважатимемо за голос більшого гурту. Безперечно се було так.

Що ж се були за погляди?

Була се доморідна філософія української свідомости, оперта на формально-національнім ґрунті. На перший плян висунена власне ся сторона. Чув автор і про иньше (соціяльно-економічні питання), але відноситься до нього з певним упередженнєм: тут далі загальних бажань діло не йшло і про якусь проґраму нема чого й балакати. Та її нема й взагалі, бо те, що можна б назвати проґрамою, є швидче якоюсь мішаниною річей ріжної катеґорії, котрим здебільшого цілком не місце в програмі, ніж справжньою проґрамою. Звичайно, не в повісти викладати проґраму (хоча намітити її можна б і в повісти), але не було її навіть в статтях. Чому се сталось, чому у молодих українських діячів була така недостача проґрамовости взагалі, а суспільно-політичної зокрема, — побачимо низше.

Що ж вимагалося від Українця — від „свідомого" Українця, а не українофіла (ще в „Соняшнім проміні", писанім 1890 року, Грінченко уживав виразу — українофіл, але згодом в своїх публіцистичних статтях у „Буковині" відріжнив сі вирази)? Кожен „Малоросіянин" повинен стати свідомим Українцем. Що значить бути свідомим Українцем, виложив Грінченко в згаданих статтях.

„Свідомий Українець живе українським життєм; він балакає завсігди (опріч, звісно, відомих кожному необхідних виїмків) по вкраїнському, пише по вкраїнському, вчить свої діти по вкраїнському, цікавиться найсамперед вкраїнською літературою, взагалі вкраїнськими справами, а тоді

вже всякою иньшою літературою, всякими иньшими справами; нарешті він з любови до рідного краю дбає про добро вкраїнського народу, розуміючи, що коли вкраїнський народ буде не в злиднях, а в достатках, буде по вкраїнсьому освічений, — тоді й тільки тоді вкраїнська справа може посунутися наперед“ (див. Б. Вільхівський — псевдім Грінченка — „Про украінофілів“, „Буковина“ 1892, ч. 35). Такими свідомими Українцями й виступають герої його повістей — Марко Кравченко, Демид Гайденко та иньші. Украінофіл же се той, що має симпатії до укр. народу, але не робить того, що робить свідомий Українець. Не робить через боязливість. „Лякливий як украінофіл“ — таку приповідку склав Грінченко про украінофілів.[1]) Отже треба бути Українцями, скрізь і всюди виступати виразно, як Українці. Се підносить і уарґументовує Грінченко також у своїх „Листах з Наддніпрянської України“.[2])

Свідомий Українець передовсім повинен дбати про освіту народу (розуміється в українській формі). Герої „Соняшного проміня“ марять про те, що „добре було б скинутися грішми і заснувати невеличкий фонд на виданнє книжок для народнього читання“. „Маркові в його мріях уявлялося вже, як се діло (виданнє згаданих книжок) ширшає, росте, як книжка видається за книжкою, — та все дешеві, гарні книжки — і вони йдуть у народ, і народ їх чита, і національне самопізнаннє починає прокидатись“ (Твори,

---

[1]) Спинився Грінченко що раз па ріжниці між Українцями і „украінофілами“ в своїх „Листах з Наддніпрянської України“ (Див. „Буковина“, 1893, ч. 11).

[2]) Див. П. Вартовий, „Листи з Наддніпрянської України“. „Буковина“ 1892, чч. 26, 28, 29, 31, 38, 41—43 та 51 і 1893, чч. 5, 6, 8, 11—13, 29—32, 36—38; торік вийшли вони нарешті в Київі окремою книжкою, тільки на жаль без відповідного вступу й коментарів (див. Б. Грінченко, Листи з України наддніпрянської. Вид. 2, Київ, 1917, ст. 180). Цитати низше подані скрізь саме за сим київським виданнем „Листів“.

т. II, ст. 60). „Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, проводять їх на село або й самі живуть серед народу, знайомлють його з літературою, з театром..." (ibid. 81).

Як бачимо, мрії дуже умірковані. Народолюбні змагання свідомого Українця не йдуть далі популярного (в межах цензури) видавництва. Правда, автор зазначає, що герой його „ще мало думав тоді про соціяльні та економічні обставини, а все складав на освіту" (ibid., ст. 4), але як побачимо далі, й сам автор не далеко відійшов від свого героя.

В повісті „На роспутті", написаній роком пізнійше (1891 р.), подибуємо таку розмову молодої дівчини Ганни Квітковської з Гордієм Раденком:

„Працювати для його (народу)... замислено сказала Ганна, — але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато (каже Гордій), що не знаєш, за віщо братися. Сама просвіта народня — величезна праця.

— Але як-же працювати коло народньої просвіти, коли народня школа московська?

— Звісно, п о к и (розбивка автора) доводиться в цьому напрямкові робити на самому літературному полі. А хиба це мало? Скласти народню літературу — це не іграшки („Твори", т. III, ст. 34). І автор малює сходини українського гуртка для заложення фонду і обговорення написаних книжечок („Сон. пр."), малює своїх героїв — Марка Кравченка (в „Сон. пром.") і Демида Гайденка (в „На роспутті") в ролі „провідників культури у народ", та ціле се провідництво зводиться до життя серед народу, читання й школи. От яка робота уявлялася тодішнім українськім націоналам. Як бачимо — зазначаємо се з притиском — робота наскрізь л е г а л ь н а. „М и х о ч е м о й т и ш л я х о м к у л ь к у р н о ї п р а ц і", заявляють вони у відповідь на

заклик терориста Пачинського „одмінити обставини“ („Твори“, т. III, ст. 31). „Ми не думаємо, що з крівавого вибуху повстане добро. Нам він може хиба пошкодити“ (ibid., 32). „Українці, каже далі автор устами Гордія, дуже неохочі до нелеґальних форм у борні і ніколи їх не вживають“. Є й проміж ними „часом такі гарячі молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму вкраїнському ґрунтові. Їм докучає довге дожиданнє і вони кидаються у революційний вир, зрекаючись найсправді української справи, хоча і кажуть часом, що мають прихильність до неї“ (ibid. 54). Автор так вороже настроєний проти революціонерів, що малює нам тип Пачинського, який приваблює до своєї справи багату людину, щоб потім скористуватися з її грошей на революційну діяльність. До речи, Пачинський — Росіянин і тому прихильний до суворих крівавих способів, відразливих мякій українській вдачі, обєктові його потаємних фінансових плянів. Ще на иньшім місці заявив Грінченко свою прихильність до леґальнопросвітньої праці. В „Правді“ 1892 р. надруковано його нарис „Спроба“ — оповіданнє про те, як один молодий парубок Українець (що не був ще тоді „свідомим“) пішов проповідувати серед народу революцію. Героя спіткала повна невдача: мужики слухали його неохоче, без інтересу і вкінці навіть піймали його. Та річ не в сій невдачі — вона цілком можлива та ймовірна, — хоча сама подія описана в „Спробі“ й анахроністична, як се зауважив ще Драгоманов, — а в тій науці, яка звідси виводиться:

„І сказати б, — розумує навчений пригодою герой, — Москалі се так робили, а тож і ми, Українці. Ми не навчилися з прикладу своїх козацьких революцій того, що таким робом нічого не досягнеш. Хиба не революція Хмельнищина? Скільки крови вона розлила? А довела до чого — до того, що ми не сміємо забалакать по своєму! Ні, не в хвилях крівавих, як кажуть

революціонери, треба обмити наш край, щоб воскреснув до нового життя він, а в ясних, погожих хвилях широкої української просвіти, тоді й революція зробиться без ніяких труднацій, але то буде революція нова, без крови і без пожарів...“ („Правда“ 1892, червень, ст. 332; розбивка моя. В. Д.)

Правда, в своїй заяві до редакції „Народу“ (1893, ч. 5) з приводу замітки Драгоманова про „Спробу“ Грінченко казав, що слова героя „Спроби“ виявляють тільки його особистий, а не авторів погляд. Але зіставленнє наведених вище уступів з белетристичних творів з уступами з публістичних „Листів з Наддніпр. України“ показує, що се не зовсім так, що ми маємо право до певної міри вважати думки героїв за думки автора, бо й герої сі були тільки уособленнями авторових ідей.

В XII листі Грінченко виразно говорить про роботу „в межах від російського уряду дозволених“ (див. окреме вид. „Листів“, ст. 119; розбивка моя). Він і накликує до сеї роботи: „аби тільки схотіли, а робота знайшлась би, каже він, — правда робота дрібна й неблискуча на погляд, але незмірно корисна й важлива в нашій справі“ (ibid., ст. 120). Так багато, каже він трохи вище, зробити найелементарнійшого, що „нема ані рації, ані змоги хапатися за щось більше і ширше, уводити в життє які нові (на погляд може й гарні, але у всякому разі не аксіомичні) економічно-соціяльні теорії“ (ibid., ст. 119).

І от що пропонує наш публіцист для піднесення народнього добробуту: сільсько-господарські школи, позичкові каси, добру організацію продажи селяням дешевого, путящого господарського знаряддя та насіння й загалом всяких потрібних мужикові продуктів (ibid., ст. 119—120). Таких потреб, каже він, безліч. І тільки на їх треба напірати, тільки їх треба задовольняти. Видко, що подібно Маркові Кравченкові „він це

мало думав тоді про соціяльні та економічні обставини, а все складав на освіту".

„Що до справ літературно-просвітних, каже далі Грінченко, то вкраїнські націонали-народолюбці стоять за те, щоб вільна була думка й слово, щоб вільна була самостійність української літератури та щоб українській мові вернено було назад усі її права. Маючи на увазі сьогочасні реальні обставини, вони силкуються тепер здобути українській мові місце в церковній проповіді, в школі (не відкидаючи, що мови державної теж мусить учитися в їй), в народньому суді (в його присудах), у законах, що повинні бути перекладені по вкраїнському, і дбають, щоб рідна мова найширше панувала серед української інтеліґенції" (ibid., ст. 121). Отсе й уся проґрама свідомих Українців на думку Грінченка. А для сього повинні вони виступати скрізь як українська партія.

Як досягати намічених цілей — про се нічого виразного не говориться, але очевидно леґально і „культурно". „Ми повинні, каже він на початку листу, дбати всякими способами про народній добробут, сприяти й пособляти всяким добрим державним заходам в сьому напрямку і самим досягати такого становища громадянського, щоб могти пособляти народові в сьому ділі" (ibid., ст. 119; розбивка моя. В. Д.)

Отже не самоорґанізація укр. громадянства, не орґанізація трудящого люду (автор каже, що „справа національна українська мусить нам бути справою укр. робочого простолюду"), а осяганнє посад і чиновницьких впливів! Словом те саме, що читаємо в „Соняшному промені", де автор попрікає нашу інтеліґенцію відсутністю солідарности. „Гляньте на Ляхів хоч, на Німців, на Жидів! — каже Максим Шкляренко, котрий, до речі сказавши, дуже нагадує вдачею самого Грін-

ченка,[1]) вони дбають про те, щоб дати змогу своєму землякові вийти в люде, вбити ся в силу, щоб потім він, маючи ту силу, пособляв у спільній роботі" („Твори" т. II, ст. 102; розбивка моя. В. Д.).

В згаданім уже 12-ім своїм листі Грінченко виразно каже, що „українські націонали народолюбці зрікаються всяких заходів коло радикальної одміни сьогочасного ладу на Вкраїні, бо мають на увазі сьогочасню (розбивка автора), а не ту, що ще колись буде, працю" (Листи, ст. 115), що являються вони партією, яка бажає „практичного діла, а не теоретичних пориваннів" (ibid., ст. 116; розбивка моя. В. Д.).

Таким чином ми оглянули проґраму в справі добробуту і просвіти народу. А яка-ж має бути проґрама політична?

„Українські націонали - народолюбці," каже Грінченко трохи вище в згаданім листі, заздалегідь зрікаються усяких заходів коло політичної самостійности української". При сьогочасному становищі, пояснює він, се просто дитячі іграшки, які можуть тільки пошкодити укр. справі (ст. 113).

Як Марко з „Сон. проміня" на закид сепаратизму відповідає, що Українці не можуть марити про ніяке українське гетьманство просто

---

*) Пор. ст. 99—104. Згадаймо слова Семена Лісовського про Шкляренка: „Але-ж він не може робити в гурті — каже, що сам більше зробиш". Чи не пізнаємо вдачу автора? Згадаймо віршик покійного:

„Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидче дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий, —
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти, —
Сам іди своїм шляхом."

(Писання, т. І, ст. 412).

тому, що добре знають, що історія не вертається назад („Твори“, т. II. ст. 25), так і Грінченко в своїх „Листах“ кілька разів про те заявляє. „Протестуючи проти однімання в прінціпі у нас права на політичну самостійність, каже він в VII листі, ми дуже добре знаємо, що історія не вертається назад“. „Ми Українці з України російської, каже він трохи вище, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльности сю думку, можемо сподіватися яких реальних послідків тієї діяльности. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії укр. народність, повстаємо яко члени російської держави“ (ст. 66).

Грінченко добивається від Росії такого забезпечення Українцям їх прав, як у Австрії, і каже, що після сього „нам не буде ніякої рації не бути великими прихильниками до російської держави“ (ст. 66) „Руське единство, каже Грінченко в VIII листі, ми розуміємо так, що обом братам — і Москалеві, і Вкраїнцеві — можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життєм“ (ст. 77).

А коли единство не є таким, що тоді? — Тоді „ми такого единства не хочемо, бо єсть се не единство, а пожираннє“, каже автор, але способів практичного виявлення сього нехотіння не показує. „Нам не гріх на деякий час побути й вовками“, відповідає Марко Кравченко на увагу Лісовського, що „нас (Українців) ганяють, як зайців“ („Твори“, т. II, ст. 95). Але пообіцявши поговорити про се иньшим разом, Марко вже не вертається до сеї теми і ми так і не довідуємося, як ми можемо бути вовками і примирити сю вовчу натуру з своєю українською мягкою вдачею?

В „Листах“ Грінченко каже, що ми повинні добиватися „кращого ладу“ в Росії, але не означує близше сеї кращости. Навіть каже, що задля

сього українські національ-народолюбці „могли-б єднатися з поступовими ґрупами усяких національностей в Росії“ (ст. 113—114), і пропонує союз утиснених національностей — проти „московських зєднувачів“. „Се що до питання національного, каже він. Що-ж до одміни сьогочасного режіму й на кращий взагалі, то тут ми могли б єднатися з поступовими Москалями, аби тільки ті Москалі покинули погану завичку не признавати наших національних прав“ (ст. 114).

Ми повинні, каже він низше, сприяти усякому ліберальному рухові в Росії. Треба тільки завсігди заставатись Українцями, виступати як **українська** партія (пор. ст. 114—115).

Згодом, коли „Буковину“ перестали пускати на Україну, Грінченко зважився назвати по імени той кращий лад у Росії, якого мають доходити Українці. Се — конституція. Кожен свідомий Українець повинен бути конституціоналістом, підчеркує він сю фразу, і при тім трохи вище завважає, що конституція має бути тільки першим ступнем в одміні сучасного режіму на кращий (ст. 125). Який дальший ступінь — він не говорить. Так само радючи дбати про иньший соціяльно-економічний лад, про забезпеченнє народові його добробуту, каже він, що для осягнення сього „мусимо поки що робити на тому полі, яке зоставляє нам російський уряд, а як здобудемо конституцію, то на ширшому“ (ст. 126).

Взагалі в останніх листах висловлюється Грінченко трохи яснійше, але туману і невиразности в означенню, чого власне і як хотять добиватись „укр. національ - народолюбці“, ще подостатком.

Як бачимо, і проґрама і тактика сих народолюбців дуже нагадує ту аполітичну культурність, яка запанувала на Україні в часах реакції Олександра III і яку так енерґійно поборював Драгоманов. Думки висловлені в повістях являються власне філософією сеї аполітичности. Лише згодом під впливом Драгоманова і діяльности га-

лицько-української радикальної партії починає потроху заникати ся реакційна філософія і уступати місце більш здеклярованим і ясним постулятам (про виразно означену програму якоїсь певної політичної партії на укр. грунті в тім часі ще нема мови).

В писаннях Грінченка знаходимо натяки на більш рішучі і більш европейські погляди, котрі зве він радикальними і котрим видимо не спочуває. Але й сі погляди курсували тільки в гуртках і не вилилися в певну, сталу програму, а гуртки сі так і не перетворилися в партію.[1]) Натомість певна частина тогочасних Українців (з молодіжи) солідаризувалася з тими думками, представником котрих був між иньшими і Грінченко. Ся солідарність знайшла свій вираз в публичній заяві „Profession de foi молодих Українців", опублікованій в „Правді" (1893 р. кн. 4 ст. 201—207) і передрукованій иньшими галицькими часописами — „Ділом" і „Буковиною".

Подавши на кількох сторінках теоретичне уґрунтуваннє потреби для Українців бути свідомими (з вискоком проти українофільства в дусі вищезгаданої статті Грінченка), „молоді Українці" начеркують коротеньку програму своєї практичної діяльности (ст. 205—207).

По правді, се досить кумедна програма — так тут перемішані до купи річи ріжної категорії. На першім місці стоїть визнаннє єдности цілого укр. народу на всім просторі заселених ним земель. Далі, одмітивши потребу поставити укр. справу незалежно від російських обставин, вказують молоді Українці шлях до сього — перенесеннє роботи до Галичини. Тут же висловлено бажаннє, щоб „не було (ні в Галичині, ні на Україні російській) партійної розтічи, бо вона змень-

---

[1]) Програму одного із таких гуртків 80-х рр. — гуртка „укр соціялістів-федералістів" див. у „Записках Наук. Т-ва ім Шевч." т. 108. Пор. ст. 29 мого „Українства в Росії" (Відень 1916).

шує продуктивність наших сил“ (205). Далі стоїть пункт про мову, про потребу уживання її в родині, публичнім життю і т. д., про навчаннє дітей в родині рідної мови, історії, літератури.

Потім говорять ще автори „Profession“, що вони дбатимуть, „щоб піднести і розворушити на Вкраїні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції і народу національні почування вкраїнські“. Далі йде згадка про рідну школу і потребу відрізняти укр. націю від иньших, та підносити національне питаннє й право Вкраїнської нації, де тільки можливо (206).

„Першим і найголовнійшим обовязком Українця есть писати рідною мовою“, говориться далі. І додається, що „діяльність наша здебільшого поки що буде культурно-просвітня (ibid., розбивка авторів). Але не можемо ми занехаяти, кажуть вони, й справ економічних“. Та програми що до сих справ не подають жадної. Видко, що вона їх або мало цікавила, або вони просто не думали про неї, чи доладу не могли собі її уявити. Опріч голої обіцянки працювати в дусі такого ладу, в якому нема місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному.“ (до речи, буквальне повтореннє слів Грінченка з його „Листів“, див. лист XIII, ст. 126) — нічого нема! Автори тільки кажуть, що й тут діло найбільше вже залежить від загальноросійських обставин, поки ми не маємо широкої волі для особи“ (206). Вкінці висловлено бажаннє (розбивка моя. В. Д.) такої відміни сих сьогочасних обставин, „щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите задовольненнє усім моральним, просвітним, соціяльним і політичним потребам українського народу“ (207) і бажаннє „федеративного ладу в тих державах, з якими зеднана укр. земля“ (ibid.). Бажаннєм релігійної толеранції закінчується сей цікавий документ.[1])

---

[1]) Критику його у Драгоманова див. в ч. 23—24 „Народу“ 1893 р. „Слівце з поводу Profession de foi молодих

Як бачимо, Profession de foi незвичайно нагадує ті думки, які висловив Грінченко і які навели ми вище.[1])

Така сама увага до національної справи передовсім і така сама відсутність конкретизації домагань — скрізь, навіть в справі національній. Який політичний ідеал для України вважають своїм молоді Українці, який політичний лад має бути в Росії і на Україні і в яких відносинах має стояти Україна до цілої Російської держави — навіть сі питання, на які мусіли б молоді націонали звернути найсамперед свою увагу і опрацювати найповнійше, зовсім неясні.

Як відносяться вони до ідеалу незалежности рідного краю, хотять її, чи відкидають? — се невідомо. Нехай люде не хотіли ширяти у хмарах, а хотіли бути тверезими людьми діла, — так се ж не перешкоджало яснійше означити відносини України до Росії, то що. Тимчасом про самостійність, автономію, або будь яке краєве представництво ні слова!

Не знаходимо ми сього і в Грінченка, хоча б, здавало ся, критика „Вільної спілки“ Драгоманова зі становища „укр. національна-народолюбця“ мусіла б знайти місце в його „Листах“. Але будучий автор „Платформи укр. радикальної партії“ (Львів, 1905), де знаходимо повну відповідь на поставлені нами питання, не йде далі загальників, котрі політичному діячеві нічого не говорять. А як що й подибуємо в тім чи иньшім місці його писань вислів „самостійність укр.

Українців“ (ст. 293—296). Окрім голосу Драгоманова були в „Народі“ того року й иньші уваги про сей документ.

[1]) Цікаво, що Profession містить і пункт про посади. Ось відповідний уступ:

„Маючи ж на увазі, що виховання найголовнійше виробляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти до своїх рук й освіту на Україні, забираючи собі й пособляючи иньшим Українцям забирати посади всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її на український грунт“ (ст. 206; розбивка моя. В. Д.).

нації“, то треба її розуміти з боку етнографії, лінґвістики, а не політичного.

Були й иньші енунціяції (австрофільські), але ми не спиняємося над ними тому, що Грінченко і його однодумці до них непричетні, та сі голоси й не мали за собою хоч трохи людей, а висловлювали думку коли не однієї, то хиба кількох осіб. Близьке ж до поглядів Грінченка „Визнаннє віри“ було по авторитетному свідоцтву А. Хванька (Кримського) енунціяцією чималого гурту. Відповідаючи на замітку „Народа“ (1893, ч. 10), чи не являється „Profession de foi“ голосом якогось маленького гурту або й однієї людини, каже А. Хв(ань)ко, що „ота Profession викладає (дуже несистематично) гадки доволі великого українського гурту, до котрого належать найрухливійші з молодих письменників і котрого душею можна вважати найкращого й найенергічнійшого зпоміж сучасних українських діячів.[1]) Та того мало: суть ідей, висловлених у „Визнанню“ можна приписати не то згаданій (доволі великій, повторяю) громадці, ба й ще ширшому кругові“ (А. Ха—ко, За ким стоїть Україна? „Народ“ 1893, ч. 14, ст. 127).

Час звернутися до причин, які породили виложені вище думки. Вже Драгоманов указав почасти на сі причини. „На лихо, — каже він в своїй рецензії на „Соняшний промінь“, — тенденції свої виробляти прийшлось д. Чайченку в такий час, котрий, безспорно, будучий історик російсько-українського громадського життя відмітить, як добу застою і навіть реґресу. В сю добу основні, загально-людські думки, культурні й соціяльно-політичні, в російсько-українській громаді затемнились, просвіта понизилась, на пер-

---

[1]) Д-ій С. Єфремов каже, що вийшла „Profession“ з київської семинарської громади (див. „Книгарь“ 1918, ч. 6, ст. 317).

ший плян вилізли думки формально-національні, а до того часто з ретроградною барвою" („Народ" 1893, ч. 22. ст. 274).

„Історія, каже Драгоманов далі, покаже, наскільки такий настрій української громади єсть реакцією натурального національного почуття, роздратованого т. зв. „обрусеніемъ", а наскільки він єсть відгомоном того націоналістично-реакційного напряму російського, котрий викликав і те „обрусеніє" з рідними йому проявами в російському життю й печаті 80-их років, проявами, котрі деякі письменники не так давно пробували назвати загальним терміном „пітьма египетська" (ibid).

І справді, мертвотний дух реакції, що скував усяку живу думку й спинив розвій політичної літератури й освіти, безперечно зробив своє діло. А брутальне гнобленнє українського руху примушувало тодішніх Українців особливо спинятися над національним боком справи. До того ще й мертвий економічно час, певна нездіференціованість маси, особливо сільської (а наші визнавці дивилися виключно на село, бо лише воно й було носителем української ідеї — хоч потенціональним тільки: воно ще не було зденаціоналізоване, отже на нього лише могли покладатися всі ті, кого обходила українська справа) сковувала думку інтелігентних діячів, примушувала їх дивитись на селянство, як на якусь суцільну масу, і не вдумуватися в інтереси складових його частин. Українському націоналові любий був цілий український народ і хотів він в своїх думках обняти його всього, щоб жив він сито й заможно і міг дбати про свої українські культурно - просвітні потреби. До сього ще прилучалися старі ідеї про індивідуалістичну вдачу нашого народу [1]) і його

[1]) Пор. напр. вираз Костомарова про Українця, як „самобытнаго собственника". Див. його статтю „Двѣ русскія народности", друковану в мартівській книжці „Основи" 1861 р.

нехіть до спілкової справи, котра ніби - то властива великоруському народові з його громадою — общиною. Темнота реакції робила темними й людей, особливо молодих, що розвивалися в часі її панування. Забули, чи не могли дістати ті праці кінця 70-их і початку 80-их рр., коли й на Україні відшукувано зародки спілкових форм („Громада" Драгоманова, роботи проф. Ів. Лучицького, Д. Багалія, Ф. Щербини та иньших). А в тім, що могли важити сі історичні факти або їх пережитки перед сучасним фактом дрібногосподарського ідеалу мужика?

Отже відсутність політичної освіти відбилася на темноті політичної програми, дрібно-буржуазний характер носителів українства, селян на нехоті до теорій „громадівства". Культурницько-аполітичний характер тогочасного українства так само являвся плодом реакції, коли завсігди підводить голову теорія малих діл, „реальної" праці et cet. Конкуренція ж російських революційних партій, чи краще спогади за сю конкуренцію[1]), котра відбирала в українства найбільше живі й енергійні його елементи — молодіж, примушувала ставитися до активної боротьби заперечно, уникати її, чому особливо сприяла проповідь малих діл. Все це не дозволяло українству поставити ясно політичну й соціяльну програму й стати на ґрунт активно політичної боротьби за політичні, культурні й національні інтереси трудящого люду. Реакційність громадської думки Українців відпихала від них живі сили, котрі шукали живого діла, боротьби. У російських партій була хоч традиція, хоч спомин за сю боротьбу, а в нас через нещасливі обставини нашого життя (маю на думці ряд

---

[1]) За часів публіцистичної діяльности Грінченка стара соц.-революційна партія (Народня Воля) була розбита, а молоді — соц. демократія і соц. революціонери — щойно народжувалися. Звертаємо увагу читачів, що ми говоримо про життє українського громадянства в часі реакції 1880—90-их рр.

довгих „антрактів“ в укр. громадськім життю) в сучаснім не було навіть сеї традиції — соціялістичний український рух що-йно зароджувався (наприкінці 70-их рр.) і не мав часу вбитися навіть в колодочки, як наступила чорна хмара реакції.[1]) Лишалися тільки спомини про хмельниччину та гайдамаччини. Але все це було таке далеке, таке давнє. Воно згинуло без вороття. „Назад історія не вертається“. А брак історичної освіти, незнаннє рідної історії, навіть дуже недавньої підкопував і без того слабку політичну думку.

Ось чому бачимо ми таку нехіть до соціяльно-економічних постулятів і до революційної боротьби у Грінченка. Ось чому молоді українські „націонали - народолюбці“ з такою ворожістю ставилися до радикальних думок серед певної частини своїх сучасників і ровесників. Якої думки був Грінченко про російські революційні партії, ми бачили. Бачили й те, яку дорогу показував він українському рухові[2]). Подивімося ж тепер, якої думки був він про радикалів і їх прямування. В повісти своїй „На роспутті“ виводить він дівчину — радикалку, котра заявляє, що „со-

---

[1]) На жаль у нас нема майже ніяких матеріялів до історії сього короткого та проте дуже цікавого періоду українського громадського життя. Опріч „Громади“ і згадок у писаннях Драгоманова маємо тільки опублікований в „Быломъ“ (червень 1907 р.) таємний нарис тодішнього українського руху (датований маєм 1880 р.) жандармського пера та примітки до сього поліцейського еляборату О. Русова і Хв. Вовка. Час іде, люде мруть і несуть за собою до могили не одно цікаве...

[2]) Згадаймо ще такі слова Грінченка в „На роспутті“: „Але на лихо собі й тому ділові, що йому він служив, він обороняв у своїй часописі не саме українство, але в небезпечний час заходивсь популяризувати соціялістичні ідеї“ („Твори“, т. III, ст. 23). Пізніше подібні діатриби, сим разом проти „наукового соціялізму“ стрічаємо у другого укр. націонала, д. М. Школиченка — Кононенка. Див. згаданий вище його допис з України в „Буковині“ 1895 р.

ціяльні питання — ось в чому річ" і піднімає тост за народ, а не за націоналізм. Демид, устами котрого говорить сам автор, виступає проти сеї дівчини і висловлює теорію укр. націоналізму. Але Демид не бачить нічого негарного в неоднаковости думок своїх з дівчиною і накликує до згоди — бо важлива, мовляв, праця: „аби ми всі робили на користь українському краєві на вкраїнському ґрунтові" („Твори", т. III, ст. 207). Не так мирно віднісся Грінченко до радикалів в своїх „Листах", в яких нарікає й на неоднаковість думок і на незгоду в думках, не розуміючи, подібно богатьом, що біда не в сім, а в неробстві (для справи неоднаковість думок добра, аби тільки „йшовши нарізно — бити разом"). Віддавши дань роботі галицько-українських радикалів, він напався на російсько-українських, обвинувачуючи їх у тім, що вони, легковажучи націоналізм, легковажать і мову та сходять тому цілком на московський ґрунт — пишуть і балакають по московському. Се, каже він, безпечнійше, і додає, що радикали, мовляв, такі самі боягузи, як і українофіли (пор. лист XI, „Листи", ст. 110—111).

Замість того, щоб перейняти радикальні думки й прищепити їх на українському грунті, чоловік відходив від них, бо, мовляв, радикали стають на московський ґрунт. А що роблять сміливі українські націонали?!

Характеристично, що в своїх повістях Грінченко не показав нам переслідування і кари свідомих Українців. Їх бо на ділі мало було. Чи маємо ми жертви нашого руху? Перелічимо, скільки їх? Чи багато їх набереться разом з кирило-методіївцями? Урядові репресії на український рух були нечувані (закон 1876 р., заборона шкіл et cet.), але як особи — Українці терпіли мало. Коли терпіли (навіть серед свідомих), то як члени російських партій. Ціла робота

Українців, як її показує Грінченко, се складаннє книжок, читаннє їх серед народу (тільки українських — Драгоманов немилосердно висміяв сю „свою науку“), спроби українізації родини. Терпить один Шкляренко. За що, спитаємося? „Піп доніс, що він переклада в школі євангелію по вкраїнському. За се його зсаджено з посади і віднято право учителювати“ („Твори“, т. II, ст. 100). Один приклад, бо на жаль їх і не було багато.[1] За писаннє книжечок, віршів і читаннє їх — багато не заробиш! І якою порожньою фразою видаються нам слова Марка Кравченка про вовків, якими фальшими вигуки Демида Гайденка: „Висловимо голосно і виразно те, щоб повести за собою рідний край!“

За ту роботу, яка намічена в програмі укр. націоналів, досі ніхто ще не наложив головою і не повів рідного краю за собою! Треба було иньшого змісту, щоб се сталось!

Тимчасом соціялістичний колір радикалізму вражав націоналів (пор. лист XI, „Листи“, ст. 110), соціяльно-економічні постуляти радикалів видавалися їм тілько „залітаннєм в хмари“ (лист XII, ibid., ст. 116). „Ніхто ще не сказав, каже тут Грінченко трохи вище (ст. 114—116), у справах соціяльних певного слова такого, що на його, як на непохитну правду, можна було б цілком зіпертися, одміняючи соціяльний лад сьогочасний“, а далі — треба робити „не передрішаючи заздалегідь, який то буде лад, бо памятати мусимо, скільки теорій,

---

[1]) З того часу відомі нам тільки арешти в Харкові 1893 р. за здобуваннє євангелія на укр. мові, „Записок Наук. т-ва ім. Шевченка“, „Зорі“ (арештовано тоді Русових, Паладку, Степаненка). Зпоміж радикалів з „Народом“ у 1892 р. попався Тучапський, той самий, що пізнійше пристав до російських есдеків і виступав як завзятий москвофіл-обєдинитель, а Галичанин, др. Я. Невестюк за транспорт книжок свого часу довго насидівся в російських тюрмах (див. „Народ“ 1893, ч. 17).

прінціпіяльно надзвичайно гарних, розбилося об невблагану дійсність, показавши тільки одно, що так не треба робити. Чи колєктивизм чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдських економічних відносинах — того з певністю ніхто не може сказати — тим мусимо покинути всякі залітання в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рішаючи наперед за людськість, чого вона колись схоче, тоді, як зійде на вищий культурний східець" (ст. 116).

Правда, згодом Ґрінченко заявив, що не міг, з уваги на російську цензуру, писати одвертійше, але й по сій заяві не спромігся він на якусь виразнійшу програму і обмежився, як уже ми бачили, на загальниках. А тимчасом „справа національна українська, на його думку, мусить нам бути справою українського робочого простолюду". Що ж давали укр. націонали сьому останньому? — Позичкові каси, організацію закупна й продажи, то що...

Треба було аж критики Драгоманова, щоб научити людей уважнійше придивлятися до потреб маси і показати їм, що роблять для сієї маси в Европі (див. напр. „Листи на Наддніпрянську Україну", Коломия, 1894, ст. 86).

Взагалі всестороння критика Драгоманова багато чого показала і навчила наших домородних філософів і в справі політики й економіки й просвіти. Не буду спинятися тут на ній, хоч і як було б цікаво простежити зріст політичної думки на Україні, для якого так багато зробив Драгоманов, що разом з иньшими впливами—російськими і почасти польськими—привів до зорґанізування першої укр. політичної партії (Р. У. П.), за якою пішли й иньші. Не будемо спинятися тому, що книжечки Драгоманова як-ні-як були видані окремо й відомі хоч трохи на Україні, тимчасом статті Ґрінченка у нас, можна сказать, невідомі цілком. Тому ми й уважали потрібним спинитися на них

довше. Адже виложені вище погляди Грінченка дуже добре малюють нам стан українства в Росії на переломі 80—90-х рр. В статтях і замітках, які появилися по смерти Грінченка, ніхто не звернув уваги на його галицьку публіцистику. Робимо се ми, як з інтересу до самої річи, так і з уваги на память покійника. Він бо був не тільки діяч культурно-просвітний, не тільки поет і повістяр, не тільки етнограф, але й один з популярних в своїм часі публіцистів, до думок котрого прислухалося досить широке коло і з поглядами котрого солідаризувалося.

Та Грінченко не спинився в своїм розвитку. Він і в справах громадських, суспільно-політичних далеко відійшов від своїх поглядів, виложених нами вище (розуміється, між увагами Грінченка і в давнійшій його публіцистиці було багато зовсім вірного й слушного). В 1905 році виступає він уже як організатор радикальної партії в дусі Драгоманова з соціялістичною закраскою. Серед молодіжи ся партія стрінула небагато прихильників через свій пізній виступ на арену політичного життя: її випередила Р. У. П. — і серед ширшої громади не мала помітного впливу. Але гурток, що зібрався коло Грінченка, виявив досить жваву літературну діяльність: протягом року було видано кільканадцять брошур політичного змісту (15, з них два переклади — лист Толстого до Миколи II і брошура Дікштайна, один передрук—„Швайцарська Спілка" Драгоманова, а решта оригінальні). Брошури сі визначаються не аби якими літературними прикметами. На жаль були вони, здається, у нас мало поширені. Дві з них (не числячи „Платформи") склав Грінченко: „Чому у нас нема доброго ладу" й „Чого нам треба?" — обі підписані псевдонімом — Л. Яворенко.

В громадськім життю ся новітня радикальна партія не виробила собі виразної фізіономії і в кінці 1905 року злилася з демократичною,

утворивши разом з нею „радикально - демократичну партію". Додаток — радикальна зостався в назві нової партії на домаганнє покійника,[1]) який уложив і плятформу її. Ся партія полишила в нашім громадськім життю чималий слід і безперечно при иньших обставинах його займе визначне місце на укр. політичній арені (тепер оскільки відомо, партія роспущена, про що не можна не жаліти). В результаті злиття явився перегляд проґрами, на часту зміну котрої так дуже нарікав небіжчик в своїм огляді „З українського життя" в „Новій Громаді":

„Під той час, писав він, як треба виявити найенерґічнійшу практичну діяльність, у нас бавляться в проґрами, в порожні теоретичні балачки, сперечаються про слова, не жаліючи слів.[2])

„Нам борців, нам діла треба!" пригадується мені при сім його вірш.

Ми скінчили. Не все, може, сказали так, як слід, багато чого, може, проминули. Просимо у читачів вибачення! Не змаловажити хотіли ми значіннє покійного, спинившися критично на однім періоді його світогляду, а щось позитивне дати до пізнання його діяльности й тогочасного українського життя. Грінченко при всіх хибах своєї тодішньої громадської думки був завсігди при роботі на користь рідного народу, ділом доводячи свої переконання. Полишив він нам по собі велику спадщину і тому кожен із нас з тугою і болем відчуває понесену в його особі втрату для рідної справи й шанує його значні заслуги.

Світлою зіркою сяв він серед мороку тодішньої реакції і не один із нас з почуттєм великої пошани ставився до його роботи: Борис

---

[1]) Пор. огляд „З укр. життя" П. Вартового (Грінченка) в ч. 11 „Нової Громади" 1906 р.

[2]) Ibid. кн. 10, ст. 118.

Дмитрович був для нас (я згадую наші ґімназіяльні і студентські часи) уособленнєм свідомого українського громадянина, послідовного в своїх переконаннях, був прикладом справжнього homo nationis ukrainicae, мовлячи словами М. Драгоманова.

Дяка ж і шана щирому робітникові!

Пером земля над ним!

Нові книжки по історії української літератури. [1])

(*Б. Лепкий.* Начерк історії української літератури. Книжка І (До нападів Татар). Коломия (1910). ст. 320, мал. 8⁰. „Загальна Бібліотека", ч. 1—6.; Йогож, idem. Книжка II (Від нападів Татар до Котляревського). Коломия (1912), ст. 272, мал. 8⁰. „Заг. Бібл." ч. 94—98 (Галицька накладня Якова Оренштайна в Коломиї).

І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Накладом Укр.-р. Видавничої Спілки. У Львові, 1910, ст. V+(2)+444, мал. 8⁰; Йогож, Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Накладом Укр.-р. Вид. Спілки. У Львові, 1910, ст. VI + 142 + (1), мал. 8⁰.

О. Грушевський. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Київ, 1910, ст. VI+237, 8⁰).

---

[1]) Ся рецензія в первіснім вигляді друкувалася в 7-й кн. „ЛНВ." 1910 р. Подаю її тут, дещо змінивши, з додатком рецензії на „Молоду Україну" покійного Франка й 2-й томик „Нарису" д. Лепкого. Передруковую сю рецензію не тому, щоби надавав їй якогось особливого значіння, а головно тому, що спиняюся в ній докладнійше на роботі д. О. Грушевського, про яку згадую в статті про книгу д. Євшана: крім того разом з рецензією на „Молоду Україну" Франка

Не можна сказати, щоб українська наука була бідна розвідками з історії рідної літератури — є їх досить, але надто убога вона на загальні огляди цілого нашого надбання на сім полі, або принаймні на огляди певних періодів.

Не говоримо, звичайно, про давнійші спроби в мові російській (Петрова, Дашкевича і вкінці І. Франка в великій енциклопедії Брокгавза та Ефрона), але саме про праці в українській мові. Тут опріч галицьких шкільних підручників неособливої якости не мали ми до останніх часів просто таки нічого, як що не рахувати давно розпроданої історії Огоновського з її передпотоповим обробленнєм. Тимчасом, як в области історії ми маємо таку величну памятку, як історія України-Руси проф. Грушевського, й цілу купу популярних оглядів історії рідного краю та народу його ж таки й ин. — Грінченка, Коваленка, Аркаса (не говоримо вже про видані в російській мові „Очерки“ проф. Грушевського й дві книжки О. Єфименкової — ширшу і популярнійшу), в области української літератури ми не маємо нічого подібного. Тимчасом для популяризації певного знання і розвіяння хибних та невірних поглядів серед ширшого загалу далеко більшу вагу має легка артилерія оглядів, як тяжка монографій.

(котру міцу як доповнення рецензії на його „Нарис“, бо внутрішньо ся книжка з ним безперечно звязана, як гарний огляд наших громадсько-літературних відносин останніх десятиліть мин. віку) становить вона до певної міри pendant до рецензії на книгу д. Єфремова. А що деякі із вказаних вгорі книжок вийшли тепер на Україні новим виданнєм (як от напр. Нарис Франка), а деякі мабуть також передруковуватимуться з огляду на недостачу у нас подібних книжок, не кажучи вже про те, що всі вони напевне й досі уживаються і в школі і в приватнім читанню, то пригадка про їх добрі й слабі сторони має й самостійне значіннє. Отсі три обставини, гадаю, досить оправдують передрук серед довших нарисів також поданої низше коротенької статейки.

Не відмовляю значіння останнім — се річ цілком зрозуміла, що без них і огляди неможливі, але поруч з науковим обробленнєм певних тем, письменників, періодів важна й систематизація наукової роботи в загальних прагматичних курсах. Останніми часами в нашій літературі появилися книжки, котрі ставлять своєю цілю саме таку систематизацію, таке збираннє фактів нашого письменства. Не всі вони однаково складені, ріжну мають вартість, та вже сама поява їх відрадна й вимагає від нас докладнійше приглянутися до сих спроб.

„Начерк“ д. Богдана Лепкого — се спроба дати нашій молодіжи популярний огляд рідної літератури. Автор сам не вважає свою книжку за працю наукову, а лише за компіляцію, яка має на ціли пособити тим, що хочуть в головних рисах пізнати розвій рідної літератури. Вказавши на трудности, які заходять для кожного, хто береться до уложення такої компіляції, просить автор читачів і рецензентів „прикладати особливу міру“ до його праці. Не думаємо відмовляти трудностей — вони великі і часом надто діткливі, але знову не треба перебільшувати сих трудностей. Не хочемо, щоб автор робив нові досліди, але не годимося з висказом його передмови що до оригінальности думок. Що можна скласти оригінальний (думками) підручник, не вдаючись самому в наукові досліди, се чейже не підлягає сумніву. Нещодавно добрий приклад сього дав д. Келтуяла в своїх по російськи писаних „курсах“.

Але конечною для сього річчу є самостійне вивченнє і опануваннє всього того, що зроблено дотепер на полі даної науки. Не можна сказати, щоби зробив усе це д. Лепкий. Надто в ньому відчуваються чужі думки, особливо Гру-

шевського й Пипіна.[1]) Деякі партії просто живцем узяті з відповідних розділів „Исторіи русской литературы“ Пипіна (пор. напр. уступ про „Паломник Данила“ в гл. III-й 1-ої книжки д. Лепкого. з гл. X-ю 1-го тому Пипіна) та історії Грушевського, що зрештою зазначає й сам автор, рясно пересипаючи своє оповіданнє цитатами з сеї історії.

В своїм нарисі автор старався показати молоді, „що в нашій літературі гарного, нового і свого, як вона мимо тяжких перепон росла й розвивалася, як плекала почуттє краси та волі“ (ст. 24) і т. д. Але кожен, хто перегляне його книжку, переконається, що сієї цїли автор не осягнув. Деякі партії у нього досить таки сухий і нудний каталог (пор. напр. в 1-й кн. ст. 92 і дальші або хоч гл. III). Коротке вичисленнє творів з парою уваг що до змісту — се ж рішучо за мало, бо не дає живої, виразної картини розвитку письменства, еволюції його. Автор більше поет, як дослідник літератури, він сам признається, що йому більше „до серця промовляло б розслідити, як почуттє естетичне обявлялося у наших творах словесних“ (кн. 1, ст. 21), тому не дивно, що обмежився він сухою переповідкою того всього, де краси не помітив, замість того, щоб дати ясний образ цілости нашого письменства, вказати на його завязки й наслідки; тому не дивно, що любійше йому було говорити про сліди народньої пісенної творчости в літописах, а особливо про славутнє „Слово о Полку Ігоревім“, котрому присвятив він цілий 6-й розділ. І справді, живе заінтересуваннє автора предметом виявилося в сім розділі як найвиразнійше — виклад легкий, жи-

---

[1]) Сліди читання Пипіна видко і в передмові. За Пипіном наводить д. Лепкий думки Тена й Брюнетера, лишаючи не меньше цікавих Гюйо, Геннекена й иньших, про котрих теж згадує побіжно. Можна б порадити д. Лепкому й тут більшої самостійности.

вий і цікавий. Але нехай нарис д. Лепкого і неоригінальний, а в деяких надто сухий і конспективний (особливо шкода, що такі короткі уступи про апокрифи й леґенди — по своєму впливу на творчість укр. народу та й самі по собі вони заслугували б на більшу і живійшу мову) — відмовити йому значіння в нашій убогій на такі книжки літературі не можна. Все ж се краща з популярних книжок по історії старої літератури київського періоду або ліпше — єдина, яку можна порадити учневі.

Те саме можна сказати й про другу частину „Нарису". Тут також сторінки, присвячені загальним характеристикам — чи то доби (пор. гл. I—III, IX), чи то напр. народній поезії (пор. гл. VIII) написані живо і з певним підємом, розмахом, але там, де авторові доводиться оповідати про твори літературні, про тогочасну книжність, бачимо у нього сухий реєстр, підправлений короткими увагами — й більше нічого! І знову — за деревами не видко лісу, за окремими творами не видко цілого образу письменства. Розділи, присвячені історії літератури, написані далеко гірше, як історичні огляди даної доби. А тимчасом автор мав на меті дати саме історію літератури! Правда, його завданнє було не легке, у всякім разі далеко тяжше, ніж в першій частині нарису: добу охоплює він дуже невдячну для історика літератури та й попередників собі майже не має. Се примушує ставитися до його праці з певною поблажливістю, як до першої спроби. Добре, мовляв, і те, що маємо. Безперечно, навіть у теперішнім своїм вигляді вона свою службу зробить з огляду на недостачу у нас такого роду книжок, але історії літератури даної доби все ж таки не заступить. Щоб написати таку історію, треба очевидно більшої й самостійної ерудиції та ширшого історичного й громадського світогляду.

Тоді б тільки мертві і схоластичні, здавалося б, твори нашої старої літератури промовили до читача живим словом і допомогли йому зрозуміти ту добу, в якій вони повстали, тих людей, що їх творили, й тих, для кого творили сі люде.

Подана в кінці розділів література („джерела") дібрана не відповідно: для ученика ґімназії за спеціяльна (напр. „О военномъ искуствѣ Монголовъ" і таке иньше), для учителя — також ні до чого, бо часто-густо припадкова або перестаріла. Автор на віщось подає цілу купу ріжного непотрібного балясту, нераз річи мало непередпотопові (напр. польський переклад підручника Ґреча!). Кому потрібні такі „джерела"?

Деякі погляди автора також викликають сумнів, як от хочби характеристика середновіччя й ренесансу (пор. гл. IX) — сучасна наука їх уже відкидає.

Слід би було уважати також на мову. В книжці, призначеній для учнів, абсолютно недопустима річ мішанина „французького з нижегородськім", а у д. Лепкого така мішанина скрізь: галицькі форми й варваризми стоять поруч з суто „українськими", також далекими від чисто-літературної мови виразами. Нерівний також і правопис — мішанина варварської галицької шкільної з українською. В другім виданню все це повинно справити.

В наголовку книжки стоїть „Від нападів Татар до Котляревського", але в дійсности д. Лепкий далеко не дійшов у ній до батька нової укр. літератури, бо спинився в своїм викладі перед відродженнєм XVI—XVII в.

Д. Лепкий думає продовжати свої нариси. Сподіваємося, що в книжці, присвяченій новійшій літературі, буде його оповіданнє інтереснійше

й оригінальнійше, хоча б через те вже, що матеріял буде близший його душі.

Не вдоволяє нас і нарис д-ра І. Франка.

Признатися — чекали ми від високоученого і високоталановитого автора прегарної статті „Южнорусская литература“ і безконечного ряду досконалих начерків і монографій по історії нашого письменства чогось иньшого, суцільнійшого, повнійшого, а головно науковійшого. Тимчасом „Нарис“ що до сього всього відбігає назад від свого первовзору в енциклопедії Брокгавза. Найліпше ще зроблені перші розділи, присвячені старій літературі, хоча надто вони короткі, побіжні і неповні. Перші 35 сторін присвячені дотатарському періодові, ст. 36—84 літературі до Котляревського. Дальше йде новійша література до року 1890. Конспективність і побіжність викладу літератури до XIX в. можна звичайно оправдати (хоча хотіли б ми мати замість коротеньких згадок на 30—40 сторін зо дві такі книжечки, як сей нарис, для давньої і середньої доби нашого письменства і словесности) — сей виклад являється тільки неминучим введеннєм до основного предмету книжки — літератури так зв. відродження. Але в такім разі треба було б основнійше спинитися на сім предметі і дати більше-меньше докладний його огляд. Тимчасом бачимо чимало прогалин. Що напр. маємо про попередників Котляревського, про той ґрунт, на якім зріс співець „перелицьованої Енеїди“, про ґенезу його драм? На двох сторінках присвячених батькові нової укр. літератури трудно про все це сказати. Тимчасом з праць самих тільки Дашкевича і Житецького міг би автор зачерпнути не одно цікаве для свого викладу.

Так само надто побіжноросповіджено про харківську Україну, про попередників Шевченка,

про кирилометодіївців, про 60 роки на Україні і т. д. Нема ширших характеристик, ані спроби вияснити розвій літератури, її течії і напрями на ґрунті громадськім, в звязку з життєм. Перша чверть XIX в. в історії Росії вже не такий глухий час, щоб його обійти побіжно. Боротьба літературних поглядів і формуваннє політичних проґрам і партій, пробудженнє інтересу до народности, романтизм і вплив його на замилуваннє до всього народнього і т. д. — все це надто цікаве для історика нашої літератури, бо все це впливало і на її діячів. Автор сам писав свого часу про народолюбство в польській літературі і життю, про їх часом карикатурні форми, про польське українофільство, але тут про се згадується в двох-трьох рядках і не на місці (пор. ст. 121), а хиба все це не цікаве для історика укр. літератури? Зовсім не освітлено, напр., ґрунту, на якім зріс Антонович. Так само нічого не говориться про соціяльно-політичні умови дальших часів, а чейже годі вияснити собі український рух 70—80 рр. (як і перед тим) без звязку з тодішнім життєм. Не краще освітлена й необхідність літературного відродження Галичини і дальша його еволюція. Поза самими літературними фактами не бачимо того, що для нас було б найважнійшим — звязку сих фактів, картини розвитку письменства. Без усього цього нема історії літератури, а є тільки суха бібліоґрафія. І чим близше до наших часів, тим більше сторінки нарису нагадують каталоґ, при чому автор не відріжняє полови від доброго зерна і з однаковим замилуваннєм вичисляє щиро літературні твори, як і ріжну ґазетну писанину.

Тому ми не можемо оцінити нарис д-ра Франка так, як би хотіли, так, як би заслугував на те дослідник, що положив великі заслуги на полі нашої літератури й науки. Але ми не будемо дивуватися, чому згадана його праця не стоїть нарівні з „Южнорусскою литературою“, „Ста-

рою Русю“, „З останніх десятиліть“ і т. д. Досить прочитати перші рядки передмови, щоб зрозуміти, де причина такого, а не инакшого укладу книжки. „Мало який твір, каже д-р Франко, не тільки в нашім, але і в иньших письменствах був писаний серед таких прикрих обставин, як отсей мій „Нарис“. Позбавлений свободи обох рук від кінця 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безладністю, але ще більше може психічним неспокоєм. Се нехай буде оправданнєм, що мій „Нарис“ виходить не так повний і не так може викінчений у деталях, як би мені бажалося“ (ст. III). З глибоким пієтизмом приймаємо сей прояв невсипущої енергії автора, його щире бажаннє навіть в таких невимовно тяжких обставинах працювати для своєї суспільности.

Звичайно і в теперішнім своїм вигляді книжка має чималий інтерес і може служити користним доповненнєм книжки д. Лепкого.

Тимчасом ми побажаємо авторові видати яко мога швидче свої прекрасні нариси, що друкувалися в своїм часі в „Л.-Н.-Вістнику“.

В „Нарисі“ помітили ми деякі дрібні огріхи — lapsus memoriae або помилки переписчиків, які конечно треба виправити в 2-м виданню. Отже київська митрополія відновлена в 1620 р. а не 1625 (ст. 54); полтавський погром стався в 1709 р., а не 1708 (ст. 76); Гоголь — родом з Миргородського пов., а не ніженського (та й сей останній на Чернигівщині, а не на Полтавщині) (87); Григорій Полетика названий Антоном (98); кріпацтво в Росії скасовано не 16, а 19 лютого 1861 р. (ст. 145); д. Єфремов написав про національне питаннє в Норвегії (ст. 148); невірно, що Костомаров і Куліш оба родом із Вороніжчини (ст. 114); Куліша заслано до Тули, а не Калуги (ст. 118); повість Свидницького зветься „Люборацькі“, а не „Любарадські“, як її перехрестили

в Галичині і т. д. Але се дрібниці. „Показчик імен і річей“ краще було дати петітом в дві шпальти.

За те мило нам одмітити появу важнійших статтей д-ра І. Франка літературно - критичного характеру, виданнє яких заповів він у передмові до згаданого вище свого „Нарису“. Поки що вийшла перша частина сеї збірки, якій шановний автор дав загальну назву „Молода Україна“. І справді — молода се Україна. Молода і тими темами, яких торкається автор, і обробленнєм сих тем, способом їх трактування, молода своєю мовою, своїм стилем. Як на часі передрук сих свіжих, з юнацьким розмахом писаних статтей! Як на часі саме тепер, коли наші наймолодші критики тягнуть нас „поза обруб життя“, намагаються вговорити нас покинути боротьбу за своє право на бенькеті життя і занятися більш спасенним і очевидно безпечнійшим ділом самодосконалення та оглядання святости!

Давно ми не чули бадьорого живого слова в критиці — слова, котре б будило людські душі з оспалости, котре б поривало їх до чину... Автор не залітає в хмари поглиблень тайн, не шукає доріг до містичних країн — він прислухається до голосу життя і не відріжняє фактів літературних від того осередку, в якім повстали вони, від часу, що їх сплодив. Він живе і страждає болем живого життя, а знаннє його і слово — се могутня зброя в боротьбі за наближеннє кращого часу, тої вільної і нової семі народів, добиватися котрої велів нам безсмертний Тарас. В кожнім рядку нарисів бачимо ми благородну душу автора, котрій скрізь присвічує великий ідеал — ідеал вселюдського щастя. Франко сказав колись про себе, що він пролог, а не епілог. І справді, він борець, а не слабий, безвільний оглядач життя і не контемпляція містич-

них тайн, обяв недовідомого, мертвої краси і святости, а боротьба за живу красу людських відносин, за право людини на повне щасте на сій долині горя і сліз становить його ідеал. Діяльна любов до людей, а не презирство до „черни та поганства" — ось справжнє королівство його душі.

Більшу частину книжки займає стаття „З останніх десятиліть XIX в.", друкована свого часу на сторінках „Літ. - Наук. - Вістника". Не будемо переповідати сеї незвичайно інтересної статті. Скажемо тільки, що там іде мова про розвій нашої літератури між 1880 і 1900 рр. Зачинає автор від кінця 70 рр. мин. ст., говорить про письменників цілої соборної України, попереджаючи розділи літературно-критичні оглядами суспільно-політичного й культурного життя, так що факти літературні представлені на тлі живого життя.

Щиро радимо всім нашим читачам познайомитися з сею статтею. Се справді незвичайно цінне доповненнє до „Нарису українсько-руської літератури", сеї „тимчасової" [1]) історії літетератури, котрою недавно обдарував нашу суспільність д-р Франко.

Як додатки до згаданої статті умістив д-р Франко передруки своїх публіцистичних статтей з „Життя і Слова" — „З кінцем року" (1896) „Коли не по конях, то хоч по оглоблях" та „З новим роком" (1897), долучивши до них і статтю Н. С. Ж. (Лесі Українки) „Не так тії вороги, як добрії люде", писану з приводу першої з вичислених публіцистик Франка.

Додатки сі становлять цінний матеріял для історії громадського життя на Україні в кінці

---

[1]) Як відомо, перед своєю недугою д-р Франко займався обробленнєм ширшого курсу історії укр. письменства, вступ до котрого опублікував у 89 т. „Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка."

90 рр. і читаються з живим зацікавленнєм як задля інтересу самої річи, так і задля живости й інтересности викладу. Ми так довго без керми плили по морю тьми, під прапором мистецтва і без усякого прапора, мугикаючи часом мертві пісні, що живе огнисте слово одного з найкращих наших публіцистів не одному пригадає сни віри далекої юности,[1] а молодіж може збудить з її оспалости і нагадає їй великі обовязки супроти рідного народу та його трудящих верств.

„Начерки і характеристики“ д. О. Ґрушевського торкаються найновійшої нашої літератури, отже природно закінчують згадані вище книжки. Написані ще 10 літ тому (ще був живий пок. О. Кониський) і трохи перероблені й доповнені (додано другу частину — „Загальний погляд на українську літературу XIX в.“) являються вони мабуть чи не першою літературно-критичною спробою д. О. Грушевського. Та хоч і носять вони сліди ще маловиробленого пера — характеристики його, що появляються час від часу в останніх річниках „Літ.-наук. Вістн.“ (напр. Куліша, Винниченка et cet). стоять далеко вище — проте становлять вони доволі корисний вклад в нашу бідну загальними оглядами літературу. Автор коротенько знайомить нас з ліпшими творами того чи иньшого письменника, подаючи при сім кілька уваг що до змісту й напряму сих творів, послугуючися часто відповідними цитатами з них. Тон автора спокійний, епічний, про літературні факти говорить він з спокоєм Пушкінового Пимена: „добру и злу внимая равнодушно“. Особливою експресією і виразністю ха-

---

[1]) Може цікаво буде знати шан. авторові, що сі його статті з захопленнєм читали ми, ґімназисти на рос. Україні, дістаючи в ковертах тоненьке видание „Життя і Слова“. А „З кінцем року“ ходила між нами і літографована.

рактеристики не визначаються. Взагалі збірка трохи нагадує блаженої памяти „історію р. літератури" О. Огоновського. Проте, хоч автор і не дав яскравого образу кожної індивідуальности, все ж головні прикмети літературної фізіономії поодинокого письменника зазначені. Зачинає д. Грушевський від 60-их років (від Ганни Барвінок) і оглядає тих чи иньших письменників (кожного з окрема) по десятиліттям, коли хто почав писати.

Бере він тільки белєтристів, поминаючи поетів і драматурґів, торкаючись поетичної і драматичної літератури лише остільки, оскільки вибраний автор визначився й на сих полях літературної творчости (тому поминено Щоголева, Старицького, Лесю Українку, Тобилевича, Пачовського та иньших). Вибрана д. О. Грушевським система оглядів по окремим письменникам має свої, як сам він зазначає, добрі і неґативні сторони. Повнійше можна сказати про окремого письменника, але розривається до певної міри звязок його діяльности з иньшими, труднійше представити розвій письменства, змалювати його течії і напрями. Правда, спробу такого повязання добачуємо і у д. Грушевського, але більше механічну (початок характеристики того чи иньшого письменника навязується до попереднього оповідання). Є в автора й змагання поставити літературні факти в звязку з суспільними умовами, але знову спроба й тільки, широкої картини сеї взаїмности не бачимо. Відгук сеї взаїмности бачимо напр. в оглядах так зв. тенденційних творів („Хмари" Левицького, „Юрій Горовенко" Кониського, „Соняшний промінь" Грінченка, „Товаришки" О. Пчілки), але все це краще було б оглянути разом, долучивши сюди відповідні драми Старицького, Тобилевича, Грінченка, Марковича, оповідання Подоленка, Кононенка (Школиченка) і т. д. Хотілося б також, щоб автор давав не тільки епічний, спокійний нарис, показував не тільки причини повстання того чи иньшого твору,

а також і причини їх хиб, переказував не тільки зміст їх, а й оцінював його з погляду психолоґа і соціолоґа. Художня критика виконання твору, його викінчености і стійности, разом з вияєненнєм суспільних причин, що викликали сей твір — ось що потрібно, на наш погляд, для історика літератури. Розуміє се й д. Грушевський (див. напр. ті рядки, де він говорить про „Хмари" і „Над Чорним морем" Левицького або про повісти Грінченка), але треба було б різкійших рис, виразнійшого зазначення.

Хиби своїх начерків з сього боку д. Грушевський виправляє в „Загальнім погляді", де подає огляд течій і напрямків. Тут торкається автор також і поезії й драми, зазначаючи головні мотиви їх. Огляд сей невеличкий (коло 50 ст.), але найголовнійше в нім зазначене; читається він з інтересом і взагалі видно тут вправнійше перо.

Треба ще зазначити у д. Грушевського деякі пропуски. Написані начерки його досить давно, тому не дивно, що дещо з пізнійшого поминено, хоч автор і переглянув їх перед друком у „Літ. наук. Вістнику". Отже не знаходимо згадки за повість В. Левенка (Леонтовича) „Старе і нове" — цікаву спробу схопити нові типи серед українського робітництва й селянства, — спробу першу в сім роді; не згадано й про стару його повістку „Per pedes apostolorum"; так само нічого не говорить автор про цікаві повісти пок. Грінченка — „Серед темної ночи" і „Під тихими вербами" — малюнки сучасного села з прекрасним змальованнєм неґативних типів і надто слабим позитивного — Зінька, промовчано також дрібні оповідання Грінченка — одні з кращих з його прози; поминено також чимало з останніх творів Коцюбинського, Григоренка та иньших, про що не можна не пожаліти. Не можна згодитися з залученнєм Г. Барвінок до сучасної нашої літератури.

Азтор говорить про неї тому лише, що Г. Барвінок ще живе і пише. Але се ще не позволяє зачисляти її до новійшої літератури. Та не вважаючи на все це, його „начерки й характеристики" не можна не привітати — вони заповнюють справжню прогалину в історії нашої новійшої літератури. Тому кожному, хто хоче познайомитися з фактами її, радимо обернутися до сих начерків. Шкода лишень, що автор не подає біблїографічних вказівок про розбирані твори — для людини мало знайомої з діями рідної літератури такі вказівки були б дуже помічними. Крім того слід би було подати на початку кожної характеристики рік, місце появи й ціну збірників чи окремих творів дотичного письменника.

ЗМІСТ:

	стор.
1. Передмова	III—XV
2. До питання про характер і зміст української літератури й методи її історичного дослідження	1— 58
3. З нашої літературної критики	59— 73
4. Євген Гребінка	74— 96
5. Михайло Комаров	97—114
6. Борис Грінченко	115—148
7. Нові книжки по історії укр. літератури .	149—163

Того самого автора:

М. Левицький як кооператор і його хліборобські спілки. Львів. 1909. „Економічна бібліотека“, ч. 12.

З історії земства на Україні. І. Податкова політика і суспільно-економічна діяльність. Львів – Київ. 1910. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Нові видання і розвідки по історії української літератури (1906 — 1910). Критично-бібліографічний огляд. Львів — Київ. 1911.

Систематичний показчик до „Київської Старини“ і „України“. Критична оцінка, поправки й доповнення. Львів — Київ. 1912.

Украинская Академія Наукъ Москва. 1912. Вид. ред. „Украинская Жизнь“.

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.). Київ — Львів. 1913. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Обозрѣніе трудовъ по Славяновѣдѣнію. Выпускъ 3 й. Украиновѣдѣніе. Изданіе Академіи Наукъ. Петроградъ, 1914.

Півтораста літ української політичної думки. Відень. 1914. Вид. „Союза визволення України“.

Українство в Росії. Новійші часи. Відень. 1916. Вид. „Союза визволення України“.

У відповідь клеветникам. (Дві статі з приводу різних „ревеляцій“ про Союз визволення України). Відень. 1917. Вид. „Союза визволення України“.

Спис творів Івана Франка. З додатком статтей про нього і рецензій на його писання. Випуск І. „Матеріяли до української бібліографії“, т. IV. Львів. 1918. Вид. Наукового Тов. ім. Шевченка.

Октав Мірбо. Лихі пастухи. Драма на 5 дій. Переклад із французького Вол. Дорошенко. Львів, 1916. „Повітня Бібліотека“, ч. 23.

Вол. Короленко. Без язика. Повість. Переклад під редакцією і з передмовою Вол. Дорошенка Львів. 1918, „Всесвітня Бібліотека“, ч. 14.